David K. Wyatt

พระราชหัตถเลขา

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน

เมื่อ ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑)

พิมพ์ในงานพระเมรุ

พลเอก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร

ณ วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม

วันที่ ๒๙ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๙๕

คำนำ

ในการพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ณ พระเมรุวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม ในวันที่ ๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๕ หม่อมเจ้าปิยะรังสิต รังสิต ในนามของหม่อมและโอรสธิดา ในสมเด็จพระเจ้า บรมวงศ์เธอพระองค์นั้น มีพระประสงค์จะทรงพิมพ์หนังสือเรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระราชทานแด่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร (คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) สำหรับเป็นของถวาย เจ้านาย และทรงจ่ายแจกแก่ผู้มีเกียรติในงานนี้ ทรงขอให้กรมศิลปากรจัดหาต้นฉบับถวาย กรมศิลปากรมีความยินดีรับจัดถวายตามพระประสงค์.

เหตุที่หม่อมเจ้าปิยะรังสิต รังสิต ทรงเลือกพระราชหัตถเลขาเรื่องนี้พิมพ์ เนื่องด้วยทรงทราบว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร เมื่อยังทรงพระชนม์อยู่ ได้เคยทอดพระเนตรต้นฉบับพระราชหัตถเลขาเรื่องนี้อันยังมิได้เคยตีพิมพ์ ทรงปรารภว่า เป็นหนังสือดีที่สมควรจะพิมพ์ขึ้นไว้ให้ประชาชนได้อ่านกันแพร่หลาย และโดยที่ในพระราชหัตถเลขานี้ มีข้อความเกี่ยวพันถึงสกุลวงศ์ฝ่ายพระมารดาของพระองค์ด้วย จึงทรงดำริที่จะพิมพ์เองในโอกาสใดโอกาสหนึ่ง เช่นในงานวันประสูติเป็นต้น แต่ยังมิทันจะได้ทรงพิมพ์ ก็มาสิ้นพระชนม์ไปเสียก่อน เพราะฉะนั้นเพื่ออนุวัตน์ตามพระปรารภดังกล่าว หม่อมเจ้าปิยะรังสิต รังสิต จึง ทรงนำ พระราชหัตถเลขา เรื่องนี้ มาจัดการพิมพ์ ใน

โอกาสพระราชทานเพลิงพระศพ ซึ่งถ้าแม้ว่าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ทรงสามารถหยั่งทราบได้ด้วยพระญาณวิถีใดๆ คงจะทรงปีติโสมนัสหาน้อยไม่.

กรมศิลปากรขอถวายอนุโมทนาพระกุศลบุญราศีที่หม่อมและโอรสธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร โปรดให้พิมพ์พระราชหัตถเลขาเรื่องนี้ ให้มีฉบับสำหรับประชาชนจะได้อ่านกันแพร่หลาย หากผลอันใดจะพึงมีเพราะกุศลกิจนี้ไซร้ ขอผลอันนั้นจงสำเร็จแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น เพื่อทรงประสบแต่อิฐวิบุลมนุญผลในสัมปรายภพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

มกราคม ๒๔๙๕

ลำดับเหตุการณ์
ในพระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาชัยนาทนเรนทร

๑๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๐๔ (พ.ศ. ๒๔๒๘) ประสูติในพระบรมมหาราชวัง พระนาม พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ ราชโอรส ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดา ม.ร.ว. เนื่อง (ในพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์)

๒๓ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๐๔ (พ.ศ. ๒๔๒๘) เจ้าจอมมารดา ม.ร.ว. เนื่อง ถึงอนิจกรรม สมเด็จพระบรมราชเทวี (สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า) จึงได้ทรงรับพระองค์ไว้ในพระอุปถัมภ์แต่นั้นมา พร้อมด้วยพระเชษฐภคินีร่วมอุทร ซึ่งมีอยู่พระองค์เดียว คือ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าเยาวภาพงษ์สนิท

๒๐ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการ พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ที่ พระที่นั่งอมรินทร วินิจฉัย และให้มีการ โสกันต์ เกศากันต์ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์พร้อมด้วย พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงประภาวสิทธินฤมล กับหม่อมเจ้าอีก ๑๕ องค์

๒๒ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระไชยวัฒนทองคำองค์เล็ก แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จออกเดินทางไปยุโรป เพื่อการศึกษา พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอกรมขุนพิษณุโลกประชานารถ ซึ่งได้เสด็จเข้ามากรุงเทพฯ ชั่วคราว

ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๘ (พ.ศ. ๒๔๔๒) เสด็จไปประทับกับศาสตราจารย์เฮลเลอรที่เมืองฮัลเบอรสตัด ประเทศเยอรมนี

เมษายน ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) เสด็จเข้าศึกษาในโรงเรียนมัธยม (Real Gymnasium) ณ เมืองฮัลเบอรสตัด

มีนาคม ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) ทรงสำเร็จโรงเรียนมัธยมที่เมืองฮัลเบอรสตัด

๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) ทรงเข้าศึกษา ณ มหาวิทยาลัยเมืองไฮเดลแบร์ก

๑๗ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) เสด็จถึงกรุงเทพฯ ในขบวนเสด็จพระราชดำเนินกลับจากยุโรปครั้งที่สอง

๒๖ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ทรงกราบถวายบังคมลากลับออกไปศึกษาวิชาต่อ เสด็จออกจากพระนครในวันนั้น

๘ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) เสด็จถึงกรุงเทพฯ โดยเรือมหาจักรี ซึ่งออกไปรับเสด็จเจ้านายที่เสด็จเข้ามาถวายพระเพลิงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓๑ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) ทรงรับพระราชทานแต่งตั้งเป็นนายร้อยโท ในกรมทหารบก

๑ เมษายน ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นองคมนตรี

มิถุนายน ร.ศ. ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) เสด็จกลับไปยุโรปเพื่อศึกษาต่อ

๒๘ สิงหาคม ร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๕) ทรงจดทะเบียนสมรสกับ นางสาวเอลิซาเบท ชารนแบรเกอร ณ ที่ทำการอำเภอเวสตมินสเตอร กรุงลอนดอน ตามที่ได้รับพระบรมราชานุญาต

พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ เสด็จกลับเข้ามาถึงกรุงเทพฯ และเข้ารับราชการ ประทับที่วังข้างวัดเทพศิรินทร์ ตำบลป้อมปราบฯ

๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นผู้ช่วยปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ

๒๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ โอรสองค์ใหญ่ประสูติ (หม่อมเจ้าปิยะรังสิต)

๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๗ พระราชทานพระสุพรรณบัฏ ตั้งเป็นกรมหมื่นไชยนาท นเรนทร

๑๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๗ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายหมวดโท ในกองเสือป่า

๑๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๘ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้บัญชาการโรงเรียนราชแพทยาลัย

๒๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๘ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายกองตรี ในกองเสือป่า และเป็นผู้บังคับการกรมนักเรียนแพทย์เสือป่าหลวง

๒๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๙ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายกองโท ในกองเสือป่า

๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๐ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นอธิบดีกรมมหาวิทยาลัย ซึ่งประดิษฐานขึ้นใหม่

๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายกองเอก ในกองเสือป่า

๑๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายพันตรีพิเศษทหารบก

๑๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๐ โอรสองค์ที่ ๒ ประสูติ (หม่อมเจ้าสนิธ ประยูรศักดิ์)

๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๑ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นอธิบดีกรมสาธารณสุข ซึ่งสถาปนาในวันนั้น

๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕ โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนขึ้นเป็นกรมขุนไชยนาท นเรนทร

๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๕ เสด็จออกเดินทางไปยุโรป เพื่อตามเสด็จสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเพชรบุรี ราชสิรินทร

ต้นปี พ.ศ. ๒๔๖๗ เสด็จกลับจากยุโรป

๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๗ ธิดาประสูติ (หม่อมเจ้าหญิงจารุลักษณกัลยาณี)

๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ ทรงขึ้นวังใหม่ เลขที่ ๙๑ ถนนวิทยุ

๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๘ ทรงลาออกจากราชการ เนื่องด้วยพระอนามัยไม่สมบูรณ์

๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๙ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นนายพันโท พิเศษทหารบก

๑๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๙ เสด็จออกเดินทางไปยุโรป เพื่อรักษาพระองค์

๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ เสด็จกลับจากยุโรปถึงกรุงเทพฯ

ตั้งแต่ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๖ ถึง ๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ ทรงเป็นที่ปรึกษาราชการของผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์)

๒๘ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๘ เสด็จออกเดินทางไปยุโรป ตามเสด็จสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงเพชรบุรี ราชสิรินทร

เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๐ เสด็จกลับมาถึงกรุงเทพฯ

๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๑ เจ้าหน้าที่ตำรวจเชิญเสด็จมาถึงกรุงเทพฯ จากการประพาสเชียงใหม่และลำปาง แล้วส่งพระองค์ไปคุมขังที่สถานีตำรวจพระราชวัง

๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๒ ศาลพิเศษตัดสินประหารชีวิต แล้วลดเป็นจำตลอดชีวิต ส่งเสด็จไปเรือนจำกลางบางขวาง

๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๒ ทรงถูกเพิกถอนจากฐานันดรศักดิ์

๒๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๖ คณะผู้สำเร็จราชการฯ สั่งให้ปล่อยพระองค์เสด็จกลับวัง

๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๘๗ ประกาศสถาปนาพระอิสริยยศฐานันดรศักดิ์แห่งพระราชวงศ์ตามเดิม และพระราชทานยศเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่เคยได้รับพระราชทานอยู่แต่เดิมทุกประการ

๑๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๘๙ ทรงได้รับแต่งตั้งเป็นประธานคณะผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

๒๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๒ ทรงได้รับแต่งตั้งเป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นประธานองคมนตรี

๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๙๓ โปรดเกล้าฯ พระราชทานยศพลเอกนายทหารพิเศษ ประจำกองพันที่ ๑ กรมทหารราบที่ ๑ มหาดเล็กรักษาพระองค์

๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระยศเป็นกรมพระ

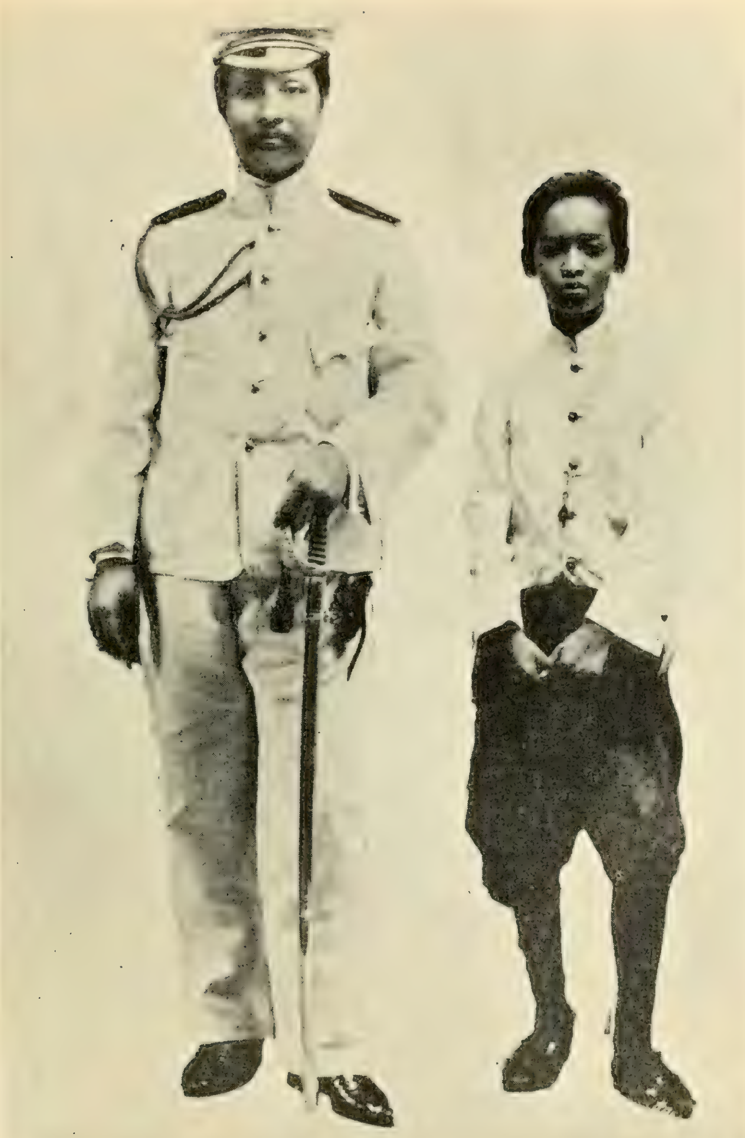
๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๓ โปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๔ สิ้นพระชนม์โดยปัจจุบันที่วังถนนวิทยุ ประมาณ ๑ น. ด้วยโรคพระหทัย เป็นราชโอรสองค์สุดท้าย ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระชนม์ยืนที่สุด (๖๕ ปี ๔ เดือน)

๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๔ เชิญพระศพมายังพระที่นั่งทรงธรรม วัดเบญจมบพิตร ดุสิตวนาราม พระโกศทองน้อยทรงพระศพ

๒๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๕ โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศสถาปนาพระยศ เป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา

๒๙ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๕ พระราชทานเพลิงพระศพ ณ พระเมรุ วัดเบญจมบพิตร ดุสิตวนาราม

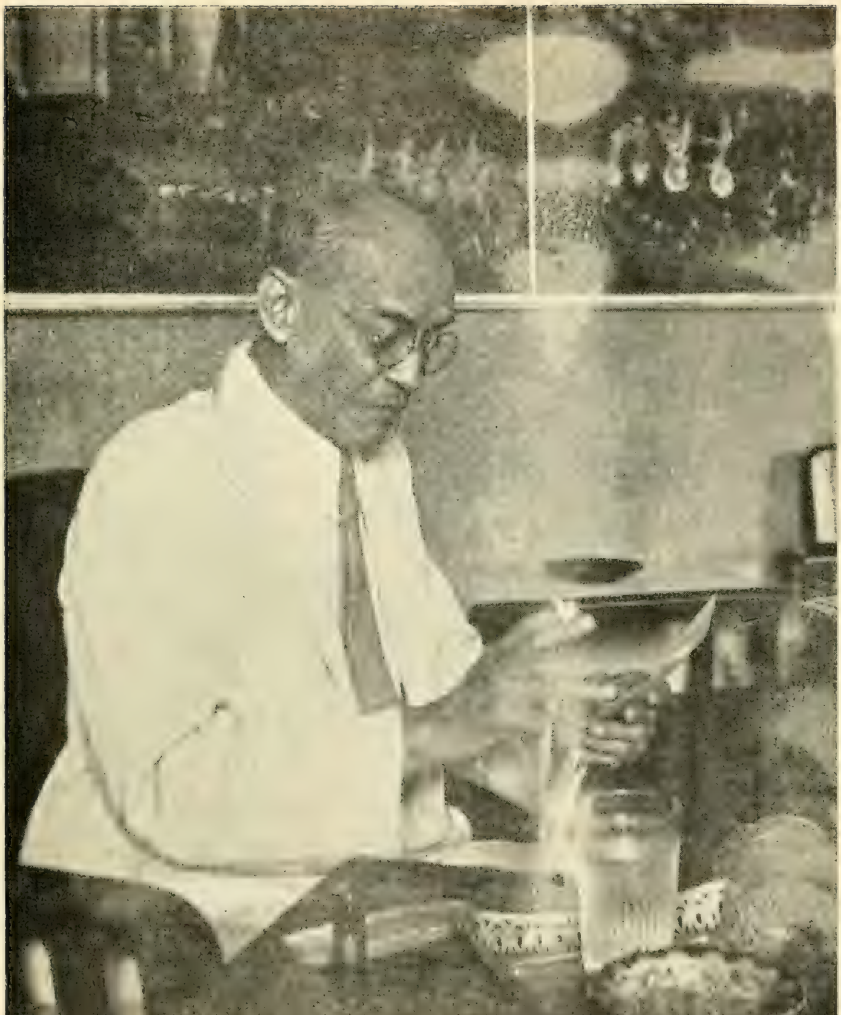
พระรูปนี้สันนิษฐานว่า ฉายเมื่อทรงตามเสด็จ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ประพาสแหลมมลายู
ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑)

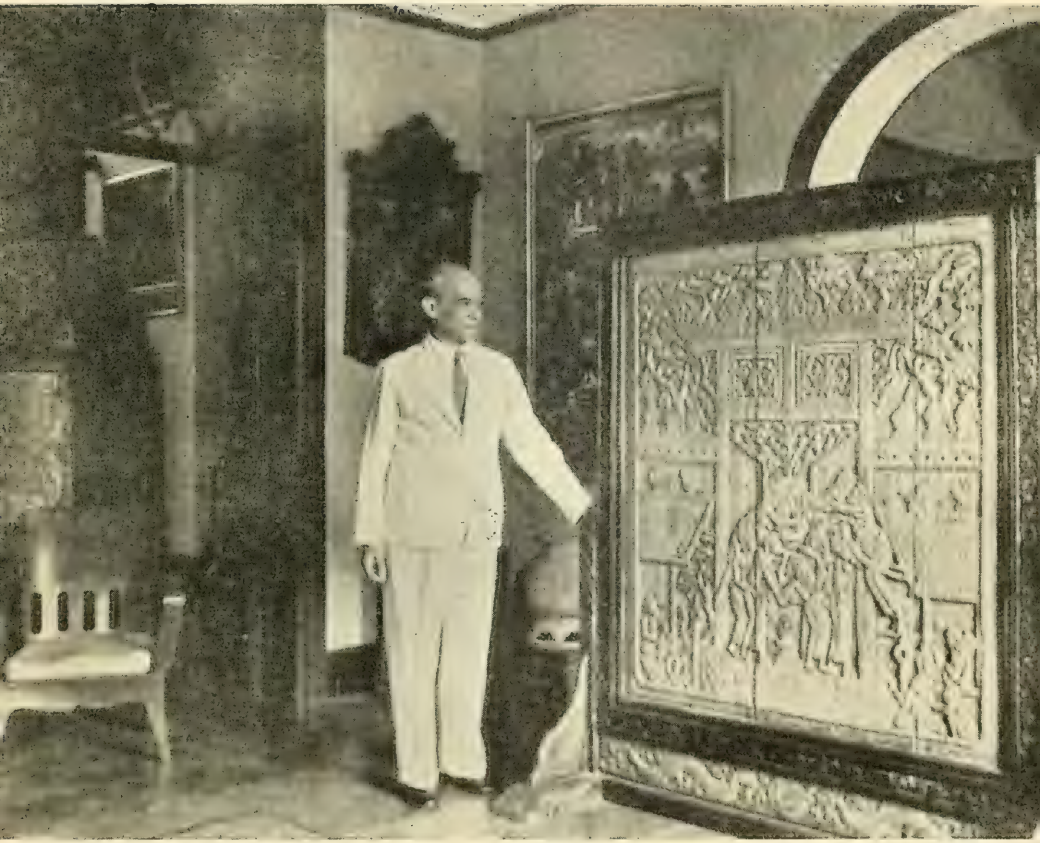

พระรูป ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗

พระรูป ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

พระรูป ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐

พระรูป ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓

ประกาศตั้งกรม

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาค ๒๔๕๗ พรรษา กาลปัจจุบัน จันทรโคจร พยัคฆสัมพัตสร กรรติกมาส กาฬปักษ์ นวมีดิถีพุฒวาร สุริยคติกาล พฤศจิกายนมาส เอกาทสมสุรทิน โดยกาลนิยม

พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธ เอกอรรคมหาบุรุษบรมนราธิราช พินิตประชานารถมหาสมมตวงษ์ อดิศัยพงษ์วิมลรัตน์วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาต สังสุทธเคราะหณี จักรีบรมนารถ จุฬาลงกรณราชวรางกูร บรมมกุฎนเรนทร์สูร สันตติวงษ์วิสิฐ สุสาธิตบุรพาธิการ อดุลยกฤษฎาภินิหาร อดิเรกบุญฤทธิ์ ธัญลักษณวิจิตรโสภาคยสรรพางค์ มหาชโนตตมางคประณตบาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผล อุดมบรมสุขุมาลย์ทิพยเทพวตารไพศาลเกียรติคุณ อดุลยพิเศษสรรพเทเวศรานุรักษ์ บริมศักดิสมญา เทพทวาราวดีศรี มหาบุรุษสุดสมบัติ เสนางคนิกรรัตน์อัศวโกศล ประพนธปรีชามัธยมาจาร บริบูรณคุณสาร สยามาทินคร วรุตมราชดิลก มหาปริวารนายก อนันตมหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษศิรินธร บรมชนกาดิศรสมมต ประสิทธิวรยศมโหดม บรมราชสมบัตินพปฎลเศวตฉัตราดิฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเษกาภิสิต สรรพทศทิศวิชิตไชย สกลมไหศวริย มหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทร มหารามาธิราช วโรดม

บรมนารถ ชาติอาชาวไศรย พุทธาทิไตรรัตน สรณารักษ์อดุลย ศักดิ อรรคนเรศรามาธิบดี เมตตากรุณาสิตลหฤไทย อโนปไมยบุญการ สกล ไพศาล มหารัษฎาธิเบนทร์ ปรเมนทรธรรมิก มหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ารังสิตประยุรศักดิ์ ได้เสด็จไปทรงศึกษาวิชาการ ณ ประเทศเยอรมันนีจนได้เข้ามหาวิทยาลัยเมืองไฮเดลแบร์ก ทรงเอาพระไทยใส่ในวิธีการศึกษาได้เสด็จ กลับ เข้า มารับ ราชการ ฉลอง พระเดช พระคุณ ตำแหน่ง ผู้ช่วยปลัดทูลฉลองกระทรวงธรรมการ แลมีน่าที่พิเศษเป็นผู้ตรวจการโรงเรียนราชแพทยาลัยแลโรงเรียนฝึกหัดครู พระองค์เจ้ารังสิตประยุรศักดิ์ เป็นพระเจ้าน้องยาเธอที่สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้าสว่างวัฒนาพระบรมราชเทวี ได้ทรงทนุบำรุงมา ตั้งแต่ทรงพระเยาว์จนกาลทุกวันนี้นับว่า เป็น ที่สนิท ชิดชอบ ในพระองค์ อีกส่วนหนึ่ง บัดนี้ก็ทรงเจริญพระชนมายุ แลกอปรด้วยวุฒิปรีชาสามารถ สมควรที่จะเลื่อนพระอิศริยยศเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมพระองค์หนึ่งได้

จึ่งมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่ง ให้สถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้ารังสิตประยุรศักดิ์ ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นไชยนาทนเรนทร สิงหนาม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุพรรณ ศุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพศิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลวิบุลยศุภผลมโหฬาร ทุกประการ

ให้ทรงตั้งเจ้ากรม เป็นหมื่นไชยนาทนเรนทร ถือศักดินา ๖๐๐

ปลัดกรม เป็นหมื่นอุไทยนครคุณาคม ถือศักดินา ๕๐๐

สมุห์บาญชี เป็นหมื่นมโนรมย์บำรุงราษฎร์ ถือศักดินา ๓๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้รับบรรดาศักดิ์ทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงแลในกรม ตามอย่างธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บาญชี ในพระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไป ให้มีศุขสวัสดิ์เจริญเทอญ.

ประกาศเลื่อนกรม

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนากาลเป็นอดีตภาค ๒๔๖๕ พรรษา ปัจจุบันกาล โสณสังวัจฉร พฤศจิกายนมาส เอกาทศมสุรทิน โสรวาร โดยกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ เอกอัครมหาบุรุษบรมนราธิราช พินิตประชานารถมหาสมมตวงษ อดิศัยพงษ์วิมลรัตน์ วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตชาติสังสุทธเคราะหณีจักรีบรมนารถ จุฬาลงกรณราชวรางกูรบรมมกุฎนเรนทรสูรสันตติวงษวิสิษฐสุสาธิตบุรพาธิการ อดุลยกฤษฎาภินิหาร อติเรกบุญฤทธิ์ธัญลักษณวิจิตรโสภาคยสรรพางค์ มหาชโนตตมางคประณต บาทบงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดมบรมสุขุมาลย์ ทิพยเทพาวตารไพศาลเกียรติคุณอดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์ บุริมศักดิสมญาเทพทวาราวดีศรีมหาบุรุษสุตสมบัติ เสนางคนิกรรัตน อัศวโกศลประพนธปรีชามัทวสมาจาร บริบูรณ์คุณสาร สยามาทินคร วรุตเมกราชดิลกมหาปริวารนายกอนันต มหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษศิรินธร บรมชนกาดิศรสามต ประสิทธิวรยศมโหดม บรมราชสมบัติ นพปฎลเสวตรฉัตราดิฉัตร์ ศิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเศกาภิสิต สรรพทศทิศวิชิตไชย สกลมไหศวริยมหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทร มหารามาธิราชวโรดม บรมนารถชาติอาชาวไศรย พุทธาทิไตรรัตนสรณารักษ์ อดุลยศักดิ์อัครนเรศราธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤทัย

อโนปไมยบุญการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิเบนทร์ ปรเมนทรธรรมิก มหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร์ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นไชยนาทนเรนทร เดิมได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รับราชการสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งผู้ช่วยปลัดทูลฉลองกระทรวงศึกษาธิการ ทั้งได้ทรงรับราชการในน่าที่พิเศษต่าง ๆ มีน่าที่เป็นผู้ตรวจการโรงเรียนราชแพทยาลัยแลโรงเรียนฝึกหัดครูเป็นต้น ได้ทรงปฏิบัติราชการเป็นที่เรียบร้อยเจริญขึ้นด้วยพระคุณวุฒิปรีชาสามารถเป็นอันมาก ดังปรากฎในประกาศตั้งกรมครั้งก่อนนั้นแล้ว

ต่อมาเมื่อปีพระพุทธศักราช ๒๔๕๘ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นไชยนาทนเรนทร เป็นผู้บัญชาการโรงเรียนราชแพทยาลัย ก็ได้ตั้งพระทัยรับราชการสนองพระเดชพระคุณด้วยความสามารถ ได้จัดวางระเบียบแบบแผนการโรงเรียนให้เรียบร้อยเจริญยิ่งขึ้นเป็นอเนกประการ กล่าวคือ ได้ทรงแก้ไขแลขยายหลักสูตร์การศึกษาวิชาแพทย์ ทั้งจัดระเบียบการสอนวิชาและการฝึกหัดนักเรียนแพทย์ นักเรียนปรุงยา นักเรียนพยาบาล และนักเรียนผดุงครรภ์ให้ดีขึ้น

ส่วนโรงพยาบาลศิริราชซึ่งรวมอยู่ในโรงเรียนราชแพทยาลัยนั้น ก็ได้ทรงจัดระเบียบการขึ้นใหม่ ให้กิจการดำเนิรไปตามแบบโรงพยาบาลตามสมัยนิยม เป็นประโยชน์แก่การสอนวิชาแลฝึกหัดแพทย์และการพยาบาลยิ่งขึ้นด้วย

เมื่อปีพระพุทธศักราช ๒๔๖๐ โปรดเกล้า ฯ ให้รวมโรงเรียนราชแพทยาลัย กับโรงเรียนข้าราชการพลเรือนเป็นโรงเรียนเดียวกัน ตั้งขึ้นเป็นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นไชยนาทนเรนทร รับราชการในตำแหน่งอธิบดี ได้ทรงวางระเบียบการปกครองจัดหลักสูตร์ แลการสอนในมหาวิทยาลัยให้เป็นหลักฐานเจริญยิ่งขึ้น

ครั้นถึงปีพระพุทธศักราช ๒๔๖๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มาเป็นอธิบดีกรมสาธารณสุข ก็ได้ทรงจัดวางโครงการสาธารณสุขสำหรับประเทศซึ่งจักให้เจริญยิ่งขึ้น แลได้เริ่มดำเนินวิธีงานตามโครงการนั้นมาจนบัดนี้

ส่วนราชการใน พแนก เสือป่า เมื่อ ปี พระพุทธศักราช ๒๔๕๘ โปรดเกล้า ฯ ให้ จัดตั้ง กรมนักเรียนแพทย์ เสือป่า หลวงใน พระ บรมราชูปถัมภ์ขึ้นแลทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นไชยนาทนเรนทร เป็นผู้บังคับการ ก็ได้ทรงพระอุตสาหะปฏิบัติการงานวาง ระเบียบ และจัดการ ฝึกหัด สั่ง สอนให้ นายแพทย์ และนักเรียน แพทย์ในกรมนี้มีความรู้แลความสามารถทำการพยาบาลในสนาม แลทรงจัดกองพยาบาลเสือป่าไปทำการพยาบาล แลจัดการสุขาภิบาลในเวลาฝึกซ้อมวิธียุทธเสือป่าทุกคราวมา ทั้งได้ทรงพระอุตสาหะเสด็จออกไปในการฝึกซ้อมยุทธวิธีด้วยพระองค์เองด้วย

เมื่อได้ พิจารณาการงานที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นไชยนาทนเรนทร ได้ ทรง ปฏิบัติ ราชการ มา ย่อม สำแดง ปรากฏชัด ว่า เมื่อได้ทรงรับราชการใน ตำแหน่งใด ก็ตั้งพระทัยสนองพระเดชพระคุณ

ด้วย พระปรีชา สามารถ กอปร์ ด้วยพระอุตสาหะ พิริยภาพ มิได้ ย่อหย่อน ในส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ได้ทรงเป็นผู้สนิทชิดชอบ พระราชอัธยาศัย แต่ เดิม มา จึ่ง ทรงตระหนัก ชัดพระราชหฤทัย ในความจงรักภักดีต่อฝ่าลอองธุลีพระบาทโดยมั่นคง เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย สมควรจะเลื่อนพระอิศริยยศให้ใหญ่ยิ่งขึ้น

จึ่ง มี พระ บรม ราช โอง การ ดำ รัส สั่งให้ เลื่อน พระ เจ้า น้องยาเธอ กรมหมื่นไชนาทนเรนทร เป็นกรมขุน มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนไชยนาทนเรนทร สิงหนาม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตาม พระราชกำหนด อย่าง พระองค์ เจ้า ต่างกรม ใน พระบรมมหาราชวัง จงเจริญ พระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณคุณสารสมบัติ สรรพศิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคง วิบุลยศุภผล สกลเกียรติยศมโหฬารทุกประการ

ให้ทรงเลื่อนเจ้ากรม เป็นขุนชัยนาทนเรนทร ถือศักดินา ๖๐๐

ปลัดกรม คงเป็นหมื่นอุทัยนครคุณาคม ถือศักดินา ๕๐๐

สมุห์บาญชี คงเป็นหมื่นมโนรมย์บำรุงราษฎร์ ถือศักดินา ๓๐๐

ให้ ผู้ซึ่งได้ เลื่อนและคง บรรดาศักดิ์ ทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงแลในกรมตามอย่างธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บาญชี ในพระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไป ให้มีสุขสวัสดิ์เจริญ เทอญ

ประกาศเลื่อนกรม

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดีจักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร

มีพระบรมราชโองการ โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ประกาศว่า โดยที่ทรงพระราชอนุสรคำนึงถึงราชจริยานุวัตรที่ได้ทรงประพฤติปฏิบัติเพื่อเป็นสวัสดิมงคลแก่พระบรมราชาภิเษก เฉลิมพระราชมนเทียรครั้งนี้ เป็นต้นว่าการบูชาพระศรีรัตนตรัย และเทพยพลี ทักษิณานุประทานอุทิศสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบูรพการี และพระราชกรณียกิจทั้งปวงก็ได้ทรงบำเพ็ญแล้ว บัดนี้พระราชปรารภถึงพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งทรงพระคุณเป็นที่เชิดชูพระเกียรติยศของพระราชวงศ์ และที่ได้ทรงมีพระคุณูประการมาแก่พระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมควรจะเฉลิมพระเกียรติยศสนองพระคุณเนื่องในงานพระราชพิธีพระบรมราชาภิเษกตามพระราชประเพณีซึ่งเคยมีมาแต่ก่อน

ทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนชัยนาทนเรนทร ได้ทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระบรมปิตุลาธิราชพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในตำแหน่งหน้าที่อันเกี่ยวด้วยการจัดการศึกษาของชาติ และทรงริเริ่มการสาธารณสุขของประเทศ ทั้งเร่งจัดเวชศึกษาชั้นมหาวิทยาลัยให้ขึ้นสู่ระดับสูงทางวิทยาศาสตร์ตามปัจจุบันนิยม จนบรรดาแพทย์แผนปัจจุบันพากันนับถือพระองค์ท่านดุจเป็นบุรพาจารย์ทั่วไป แม้ในบัดนี้ ทรงบริหารกิจ

การให้เกิดเป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติและอาณาประชาราษฎร โดยอเนกประการ ดังมีข้อความพิสดารปรากฏอยู่ในประกาศเมื่อครั้งทรงรับพระสุพรรณบัฏ เป็นกรมหมื่นและกรมขุนโดยลำดับนั้นแล้ว

ครั้นถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ ตลอดเวลาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังมิได้ทรงบริหารราชการแผ่นดิน โดยพระองค์เองก็ได้ทรงสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งประธานผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ประธานอภิรัฐมนตรีสภา และผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์โดยลำดับ ได้ทรงรับพระราชภาระและทรงบริหารพระราชกรณียกิจต่างพระเนตรพระกรรณให้สำเร็จลุล่วงไปได้โดยเรียบร้อย ด้วยพระอุตสาหวิริยะอย่างแรงกล้า ประกอบด้วยทรงมีพระปรีชาญาณอันสุขุมคัมภีรภาพในรัฐประศาสโนบาย จึงทรงวินิจฉัยเหตุการณ์และทรงบริหารพระราชกรณียกิจผ่อนผันเป็นไปในทางที่ชอบโดยเหมาะสมแก่กาละเทศะ ยังผลดีงามให้เกิดแก่ประเทศชาติเป็นอย่างดี สมพระราชหฤทัยดังปรากฏเป็นที่ทราบอยู่ทั่วกันแล้ว

อนึ่ง ได้ทรงพระราชอนุสรณ์คำนึงถึงกาลก่อน อันกรมขุนชัยนาทนเรนทร ได้ทรงมีพระวิสาสะสนิทสนมมาในสมเด็จพระบรมราชบุรพการี จำเดิมที่ได้ประสูตรและเสียพระราชมารดานั้น สมเด็จพระอัยยิกาเจ้าได้ทรงอุปถัมภ์เลี้ยงดูมาดุจดังพระโอรสของพระองค์ ประทับร่วมพระตำหนักมากับสมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ากรมหลวงสงขลานครินทร ทรงร่วมพระหฤทัยสนิทเสน่หากันมาแต่ทรงพระเยาว์ จึงเป็นเหตุให้ทรงสนิทสนมตลอดถึงพระโอรสธิดาของสมเด็จเจ้าฟ้า กรมหลวงสงขลานครินทร ทั้งสามพระองค์ รวมทั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันด้วยวิสาสะอันนี้ยังคงมีมาตลอดจนถึง

กาลบัดนี้ ในขณะนี้ก็ทรงเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ฝ่ายหน้าเหลืออยู่เพียงพระองค์เดียว ทรงตั้งอยู่ในวัยวุฒิคุรุฐานียภาพ เป็นที่นับถือรักใคร่ของราชสกุลวงศ์ตั้งแต่พระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวลงมา และมีพระอัธยาศัยซื่อตรงมั่นคงในสุจริตสัมมาจารีมีความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทอยู่โดยปรากฏ จึงสมควรที่จะทรงพระกรุณายกย่องพระเกียรติยศให้สูงศักดิ์ยิ่งขึ้น

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ดำรัสสั่งให้เลื่อนกรม พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนชัยนาทนเรนทร ขึ้นเป็นกรมพระ มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระชัยนาทนเรนทร จุฬาลงกรณราชวโรรส สยามสุขบทบุรัสการีเมตตาสีตลหฤทัย อาชชวมัททวัธยาศัยสุจาร วิวิธเมธีวงศาธิราชสนิท นวมนริศรสุมันตนบิดุล ติรตนคุณสรณาภิรักษ์ ประยุรศักดิธรรมิกนาถบพิตร สิงหนาม ทรงศักดินา ๑๕,๐๐๐ ตามอย่างธรรมเนียมพระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาน คุณสารสมบัติ สรรพศิริสวัสดิพิพัฒนมงคลวิบุลยศุภผล สกลเกียรติยศ เดชานุภาพ มโหฬารทุกประการ

ให้ทรงเลื่อนเจ้ากรมเป็น พระชัยนาทนเรนทร ถือศักดินา ๘๐๐

ให้ทรงเลื่อนปลัดกรมเป็น หลวงอุทัยนครคณาคม ถือศักดินา ๖๐๐

ให้ทรงเลื่อนสมุห์บัญชี เป็นขุนมโนรมย์บำรุงราษฎร์ ถือศักดินา ๔๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้เลื่อนตำแหน่งยศทั้ง ๓ นี้ จงทำราชการในหลวงและในกรมตามอย่างธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บัญชีในพระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไป ให้มีสุขสวัสดิ์เจริญเทอญ.

ประกาศเลื่อนกรม

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร.

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ประกาศว่า โดยที่ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระชัยนาทนเรนทร ได้ประชวรสิ้นพระชนม์ลงโดยฉับพลัน เมื่อวันที่ ๗ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๘๔ เป็นเหตุให้เศร้าสลดพระราชหฤทัยอาลัยถึงเป็นยิ่งนัก ด้วยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ฯ พระองค์นี้ได้ทรงรับพระราชภาระบริหารราชการแผ่นดินแทนพระองค์มาตั้งแต่ต้นรัชกาลแห่งพระองค์ และในครั้งหลังนี้ เมื่อเสร็จงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เฉลิมราชมนเทียรแล้ว จำเป็นจะต้องเสด็จไปประทับอยู่ในต่างประเทศอีก ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมแต่งตั้งให้ทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ทรงบริหารพระราชภาระสนองพระเดชพระคุณมาจนตราบเท่าวันสิ้นพระชนม์ ในตอนนี้ถึงแม้จะปรากฏว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระชัยนาทนเรนทร ทรงมีพระสุขภาพอนามัยไม่สมบูรณ์ อันเนื่องจากได้ทรงตรากตรำมามากแม้ทรงพระชราแล้วก็ตาม ก็ทรงพระอุตสาหะอย่างแรงกล้าในอันที่จะสนองพระเดชพระคุณโดยมิได้ท้อถอย ยังผลให้ราชการแผ่นดินได้สำเร็จลุล่วงไปโดยเรียบร้อยเป็นอันดี.

อนึ่ง พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระชัยนาทนเรนทร ทรงเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ฝ่ายหน้า เป็นที่นับถือรักใคร่ของราชสกุลวงศ์ยังคงเหลืออยู่เพียงพระองค์เดียวประกอบด้วยทรงมีพระเกียรติคุณปรากฏอยู่ในหนหลังเป็นเอนกประการ ดังมีข้อความพิสดารอยู่ในประกาศสถาปนาขึ้นเป็น พระเจ้าบรมวงศ์

เธอ กรมพระ เมื่อพุทธศักราช ๒๔๙๓ นั้นแล้ว ถ้าหากยังดำรงพระชนม์ชีพอยู่ต่อไป ก็อาจได้รับพระมหากรุณายกย่องสถาปนาพระเกียรติยศให้สูงศักดิ์ยิ่งขึ้นไปอีก แต่บัดนี้ก็หมดโอกาสแล้วที่จะทรงยกย่องอีกได้ นอกจากในงานพระศพครั้งนี้ และการสถาปนาพระเกียรติยศแด่พระศพนั้น ก็ได้มีราชประเพณีเป็นแบบอย่างมาแล้วแต่กาลก่อน.

จึ่งมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ดำรัสสั่งให้ประกาศเลื่อนกรม พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระชัยนาทนเรนทร ขึ้นเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร จุฬาลงกรณราชวโรรส สยามสุขบทบุรัสการีเมตตาสีตลหฤทัย อาชชวมัททวัธยาศัยสุจารี วิวิธเมธีวงศาธิราชสนิท นวมนริศรสุมันตนบิดุล ติรตนคุณสรณาภิรักษ์ ประยุรศักดิธรรมมิกนาถบพิตร ขอให้พระเกียรติคุณวิบุลยยศ ปรากฏอยู่ในสากลประเทศตลอดจิรัฏฐิติกาล.

และมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระชัยนาทนเรนทร เป็น พระยาชัยนาทนเรนทร เจ้ากรม ถือศักดินา ๑๐๐๐

ให้หลวงอุทัยนครคุณาคม เป็น พระอุทัยนครคุณาคม ปลัดกรม ถือศักดินา ๘๐๐

ให้ขุนมโนรมย์บำรุงราษฎร์ เป็น หลวงมโนรมย์บำรุงราษฎร์ สมุหบัญชี ถือศักดินา ๕๐๐

ขอให้ผู้ที่ได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ทั้ง ๓ นี้ จงมีความผาสุขสวัสดี ทุกประการเทอญฯ

ประกาศ ณ วันที่ ๒๘ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๙๕ เป็นปีที่ ๗ ในรัชกาลปัจจุบัน.

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ได้รับพระราชทาน

ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ	เมื่อ	๑๖	พฤศจิกายน	๒๔๔๐
ปฐมจุลจอมเกล้า	เมื่อ	๑๙	กันยายน	๒๔๔๙
เหรียญรัตนาภรณ์ ว.ป.ร. ๒	เมื่อ	๘	มีนาคม	๒๔๕๓
มหาจักรีบรมราชวงศ์	เมื่อ	๓๑	มีนาคม	๒๔๕๓
เหรียญรัตนาภรณ์ จ.ป.ร. ๒	เมื่อ	๔	เมษายน	๒๔๕๔
ประถมาภรณ์มงกุฎไทย	เมื่อ	๙	พฤศจิกายน	๒๔๕๘
ปฐมจุลจอมเกล้าวิเศษ	เมื่อ	๑๑	พฤศจิกายน	๒๔๖๒
ประถมาภรณ์ช้างเผือก	เมื่อ	๑	มกราคม	๒๔๖๒
รัตนวราภรณ์	เมื่อ	๓๐	ธันวาคม	๒๔๖๔
เหรียญรัตนาภรณ์ ป.ป.ร. ๒	เมื่อ	๑๐	พฤศจิกายน	๒๔๗๒
เหรียญรัตนาภรณ์ อ.ป.ร. ๑	เมื่อ	๑๕	พฤศจิกายน	๒๔๘๑
มหาวชิรมงกุฎ	เมื่อ	๑๕	เมษายน	๒๔๙๓
นพรัตนราชวราภรณ์	เมื่อ	๔	พฤษภาคม	๒๔๙๓

พระราชหัตถเลขา ฉบับที่ ๑

พลับพลาศรีมหาโพธิ

วันที่ ๑๗ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๗

ถึง มกุฎราชกุมาร

การที่มาคราวนี้ ไม่ได้ทำจดหมายรายวัน เหตุด้วยกรมหลวงดำรง ได้เอา สัญญิงสัญญา มาแต่แรก เมื่อคิดจะ มาเที่ยว ทางนี้ ว่าถ้าใครกล่าวว่าไม่สนุกจะปรับเงินบาทหนึ่ง ถ้าจะเขียนก็ที่จะถูกหลายบาท และเรื่องก็เห็นจะพอเพียงแต่จะกล่าวในหนังสือฉบับเดียวหรือ ๒ ฉบับจบ

เมื่อออกจากวัดเสาธงมาแล้ว ได้ตั้งใจไว้ช้านานว่าจะไปดูคลองเชียงราก ซึ่งจะเปนที่ขุดคลองวอเตอร์เวอค แต่ความคิดนั้นไม่สำเร็จ เมื่อไปถึงที่จอดเรือตรงปากคลองรังสิตข้าม แล้วได้แล่นเลยขึ้นไปเข้าปากคลองเชียงรากข้างใต้ ซึ่งได้เคยไปเห็นแล้ว แต่ครั้นเข้าไปข้างใน ได้ความว่าเวลาไม่พอ และเรือโมเตอร์ที่ไปก็ที่จะเข้าไม่ถึงด้วยเขาถางผักตบไว้แต่ข้างนอก คลองนี้ตามโยกราพี่ท่านอุบาลี (ปาน) กล่าวว่าเปนคูเมือง ไปบรรจบออกเชียงรากน้อย ลักษณอย่างเดียวกันกับคลองบางกอกน้อยคลองบางหลวง แต่คลองที่เชื่อมกันอย่างตลิ่งชันนั้นตื้นเขินอยู่นอกทางรถไฟ ทางที่เรือเดินเข้ามาเดินคลองเปรมซึ่งตัดในระหว่างเชียงรากใหญ่กับเชียงรากน้อยในทางรถไฟเข้ามา การที่มาวันนี้ควรจะไปถึงคลองเปรมนั้นแล้วไปออกทางเชียงรากน้อย แต่เวลาไม่พอ

จึงได้เลี้ยวเข้าคลองบ้านกระแชงมาออกแม่น้ำ คลองบ้านกระแชงนี้ จะว่าเปนอย่างคลองมอญก็ได้ แต่ไม่ตัดกึ่งกลางอย่างคลองมอญ ฝ่าน จากคลองเชียงรากไปออกแม่น้ำสั้นนิดเดียว แต่มีบ้านผู้เรือนคนแน่น หนา การที่จะไปดูเชียงรากเอาเปนไม่สำเร็จประโยชน์อย่างใดเลย

วันที่ ๑๔ ไปด้วยเรือโมเตอร์ในคลองรังสิต เขาคะเนกันว่า ๓ ชั่วโมงเศษจึงจะถึงสวนใหญ่กรมหลวงเทวะวงษ์ แต่ที่จริงไม่ถึง เรือ เราเดินเร็ว ๒ ชั่วโมงเศษเท่านั้น พ่อยังไม่เคยเข้าทางปากคลองเลย กว่า จะไปถึงประตูน้ำก็ดูไกลอยู่ น้ำลดแล้วจริงแต่ยังมาก ตอนข้างตะวันตก นี้ไม่ใคร่จะแลเห็นตลิ่ง ต่อพ้นคลองเก้าคลองสิบเข้าไปจึงเห็นตลิ่ง ดู ไม่สู้แปลกอันใด มีผู้ซึ่งเกี่ยวข้องอยู่ในคลองนี้คือ หมอใหญ่(๑) และ กรมอดิศรมาไปด้วย เรื่องราวของที่นาคลองรังสิต ได้ความแต่ว่าเรื่อง กำหนดชั้นที่นาดูเหมือนจะยังไม่เหมาะแก่พื้นที่อยู่บ้าง มีปัญหาอยู่ ๒ อย่าง ๆ หนึ่งว่านาที่กำหนดเปนนาเอกนาโทเหมือนกัน แต่ประโยชน์ที่ได้ ในนานั้นไม่เท่ากัน เจ้าของนาเรียกค่าเช่าหักใช้ค่านาเสร็จแล้ว ได้ ประโยชน์ไม่เสมอกัน ถ้าเจ้าของนาเรียกค่าเช่าเสมอกันคนทำนาก็อพยพ ข้อที่ว่านี้เกิดจากกำหนดที่นาอย่างเดียวไม่ใช่อื่น อีกอย่างหนึ่งนั้น นา ในคลองรังสิตและคลองซอยภูมิที่ดีเสมอกันจริง แต่ในคลองรังสิตจะ จำหน่ายขนข้าวได้ง่าย ส่วนในคลองซอยขนข้าวลำบากจึงได้ประโยชน์ ไม่เสมอกัน ความ ๒ ข้อนี้ก็เกี่ยวกับเรื่องกำหนดที่นา จะได้บอกให้ เจ้าพระยายมราชทราบ

กรมหลวงและใหญ่รับซารวิตแขงแรงมาก พอถึงก็แจกน้ำมัน เบนซินก่อน เรือนที่ทำขึ้นใหม่นั้นสบายดี แต่หลังเก่าร้อน ขอเตือน

(๑) หม่อมราชวงศ์สุวพันธุ์ สนิทวงศ์ ในพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์

ไว้แต่ว่าถ้าจะไปที่นั้นแล้วอย่าได้แต่งยุนิฟอมเปนอันขาด ขาขึ้นคงจะขึ้นได้แต่ขาลงเปนลงมาไม่ได้ เว้นไว้แต่ถอดสะเปอเสียก่อน การเลี้ยงมีทั้งกับข้าวฝรั่งกับข้าวไทยกับข้าวเจ๊ก ใช่แต่เท่านั้น ใหญ่ยังสู้ทนยายพร้อมด้วยองค์ห้าหานกมาให้แกงด้วย พระยาศรีพิพัฒนออกมาชงน้ำชาให้กิน เปนการใหญ่ถึงนั้น ได้อยู่เช่นหลายชั่วโมง บ่ายเกือบ ๓ โมงจึงได้ออกเรือ ทางนี้ได้เคยมา สุดทางเพียงในคลองบางปลากด ซึ่งตรงกับปากคลองข้าม ถัดนั้นไปเขามีคลองขุดอีกตอนหนึ่ง บรรจบลำคลองบางปลากด ที่ต่อกับลำน้ำนครนายก จอดเรือที่บ้านหมอใหญ่ในลำน้ำนครนายกตรงสามแยก

วันที่ ๑๕ ได้ลงเรือโมเตอรขึ้นไปตามลำน้ำนครนายกจนถึงบ้านเหล้า ซึ่งมีวัดฝรั่งมาตั้งอยู่ในที่นั้น ลำน้ำอยู่ข้างจะเล็กแต่เขาว่าไม่กว้างออกและไม่แคบลง เปลี่ยนที่พังคงกว้างแคบตื้นลึกอยู่เท่านี้เสมอ พ้นบ้านเหล้าขึ้นไปว่าเรือโมเตอรเข้าไม่ได้ ยังอีก ๒ ชั่วโมงจึงจะถึงเมืองนครนายก กลับลงมาแวะกินข้าวที่วัดบ้านอ้อ อันเปนทางแยกไปบ้านนาที่นี่มีตลาดร่องแร่ง ตามระยะทางบ้านเรือนก็มีห่าง ๆ แต่เปนนาเต็มไปทั้งนั้นไม่มีที่ว่างเลย เพราะเปนที่นาดี ทำมีแต่ได้มากหรือได้น้อยไม่มีเสีย ล่องลงมาตามทางที่ขึ้นไปพ้นบ้านองครักษ์หน่อยหนึ่ง ที่นาก็จับออกจะโทรม ๆ ไปจนกระทั่งถึงที่ซึ่งบริษัทขุดคลองขึ้นไว้ ไม่มีคนทำนาเลย เหตุที่เปนเช่นนี้ด้วยช้างเถื่อนชุมนั้นอย่างหนึ่ง ได้ความจากหลวงบำรุงซึ่งเปนผู้มานำทาง ว่าบริษัทคิดจะเรียกราคา ๘ บาท ราษฎรไม่มีใครซื้อเลย คลองลงมือขุดไว้สัก ๑๐ คลองทิ้งร้างหมด เปนที่เปลี่ยวแจ๊ดที่เดียวหาบ้านเรือนมิได้ ลงไปจนตอนใกล้ข้างปากน้ำโยทกาหรือพ้น

คลองหกวาสายล่าง จึงได้มีบ้านเรือนไร่นา มีบางลูกเสือเปนต้น ระยะทางก็ไกลจะหาต้นหมากรากไม้ ผู้คนอะไรก็ไม่มี มีแต่หญ้ากับผึ้ง แลดูเบื่อในตาเต็มที ปากน้ำโยทกาน้ำออกลำน้ำปราจินในอ้อมบางแตน เพราะบางแตนมีคลองลัด จอดนอนที่บางแตนเหนือปากคลองลัด

วันที่ ๑๖ ออกเรือขึ้นมาตามน้ำ บ้านเรือนผู้คนบางมาก แต่ยังพอมีมากกว่าแม่น้ำนครนายก แวะกินข้าวที่วัดไผ่ ตำบลหัวไผ่ ได้พบสัปบุรุษมาถือศีล ถึงเวลาเพลเขาจะกินข้าวเพลเชิญให้เรารับด้วย ใจคือคืออยู่จึงได้จัดของไปธารณะเลี้ยง วัดนี้มีพระมัทรีพอใช้อยู่องค์หนึ่ง ขึ้นไปจากนั้นไม่ถึง ๒ ชั่วโมงก็ถึงเมือง เมืองปราจินแปลกไปกว่าแต่ก่อนที่ได้เคยเห็นเมื่อ ๓๖ ปีมาแล้ว คือตั้งแต่กำแพงเมืองขึ้นมาจนถึงที่ ซึ่งทำพลับพลาครั้งก่อนไม่มีอะไรเลย นอกจากทุ่งเตียน ๆ คราวนี้เปนตลาดยาวตลอดตั้งแต่เมืองมาจนถึงพลับพลา ซึ่งยังคงเรียกว่าทุ่งพลับพลา ข้างฝ่ายอีกฟากหนึ่งก็เปนธรรมดาที่ไม่เคยเห็นตั้งแต่แรกทำเปนที่ถลุงแร่ทองตลอดจนเปนที่ว่าการเดี๋ยวนี้ และโรงทหารต่อไป อันคล้าย ๆ กันกับที่ไหน ๆ ไม่จำเปนต้องเล่า พลับพลาที่ทำไว้รับนั้นอยู่ตรงวัดแก้วพิจิตรข้าม เจ้าอลังการ(๑)เจ้าพระยาอภัยภูเบศร มารับอยู่ในที่นี้ด้วย เจ้าอลังการได้ช่วยทำพลับพลาออกจะใคร่สนุกสนานอยู่

เวลาบ่ายได้ลงเรือแจว ขึ้นไปบ้านเจ้าพระยาอภัยภูเบศร ซึ่งอยู่เหนือขึ้นไปประมาณสัก ๑๕ มินิต ที่เขาได้เลือกดีในแถบนี้ แลเห็นเขาดูเหมือนอยู่ใกล้ แต่ระยะทาง ๓ เส้นเศษ อยู่ตรงหัวแง่ที่ลำน้ำตรงแลดูได้ไกล ได้ถมที่ยกขึ้นถึง ๒ ศอกเศษน้ำไม่ท่วม ปลูกเรือนอยู่

(๑) พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอลังการ เคยทรงดำรงตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีน

กลางสูญบ้านอันกว้างยาวราวสัก ๕ เส้น มีเรือนครอบครัวปลูกเปนหลังๆ เรียงรายอยู่ข้างหลังเรือนประมาณสัก ๑๔ – ๑๕ หลัง บ้านหลวงสฤษดิ อยู่ใต้น้ำ บ้านพระอภัยพิทักษ์อยู่เหนือน้ำ ไม่มีอะไรจะรู้สึกยิ่งกว่าขาดต้นไม้ แต่เจ้าของไม่ท้อถอยเลย บ้านเรือนก็สบายดี น่ากลัวแต่จะทนพายุฝนไม่ใคร่จะไหวจะสาดนัก เพราะเปนที่แจ้งเสียจริง ๆ วันนี้เลิกเรื่องหนาวกลายเปนร้อน

วันที่ ๑๗ ได้ลงเรือล่องไปดูตลาด ขึ้นที่ทุ่งพลับพลาไปลงหน้าเมือง เปนตลาดที่ปลูกกันเองแต่ลำพัง นับว่ายังไม่มีถนน แต่เห็นจะติดพอเปนตลาดสนุกสนานได้ ลงเรือขึ้นมาตามลำน้ำ แวะกินข้าวที่ตำบลศรีมหาโพธิแห่งหนึ่งใต้ร่มไม้ เปนโคกสูงอยู่หน่อย อยู่ใต้วัดพระอินทรแยกลงมา ได้สนทนากันกับชาวบ้าน แถบตั้งแต่เมืองปราจีนขึ้นมานี้ บ้านเมืองแน่นหนาเปนหย่อม ๆ จนถึงตอนศรีมหาโพธินี้ บ้านเรือนรายตลอด ดูก็เปนการแปลก ตอนข้างล่างกลับเปลี่ยว ตอนบนนี้ไม่เปลี่ยวเลย การที่เปนเช่นนี้เพราะเหตุว่าตอนบนทางหากินกว้างขวางกว่า มีตัดไม้ตัดฟืน ปลูกผักเพิ่มการทำนาขึ้น นาก็เปนนาดีชั้นนาโท มีตลาดเปนระยะ ๆ ที่ท่าพวกชาวป่าลง คือที่ท่าหาดและท่าเขมรซึ่งเปลี่ยนชื่อว่าท่าประชุมชน มีไม้ประดู่ไม้แก่นลงในลำน้ำนี้ มีโรงเลื่อยจีนหลายโรง

เมื่อถึงพลับพลาแล้วไม่ได้หยุด เลยขึ้นไปดูบ้านเจ้าอลังการที่ผ่านนางวิ่งขึ้นไปหลายเลี้ยวจึงได้ถึง ตลิ่งสูงประมาณ ๘ ศอกถึง ๓ วามีดินดานมาก บางแห่งเปนแลงออกมายื่นอยู่ตามฝั่ง ที่เจ้าอลังการอยู่ฝั่งตะวันออก บ้านเรือนอยู่ข้างร่วงโรยทรุดโทรมมากด้วยตัวไม่ได้อยู่ มีทางออกจากหลังบ้านนั้นไปเขา ซึ่งเปนที่ทำปูน ระยะทางไกลถึง ๔๐๐

เส้น แต่ส่วนซึ่งต่อยหินส่งเจ้าพระยาเทเวศรอยู่ฝั่งตะวันตก เรียกว่าเขาคินอยู่ในดง เพราะชายดงมาตกตรงหน้าบ้านเจ้าอลังการข้าม ยังแลเห็นรางและรถที่คว่ำลงมาไม่เคยพลิกหงาย การที่ไม่สำเร็จได้นี้ เรื่องไม่ได้นึกถึงค่าแรง ขนทางบกแล้วขนทางเรือเล่า ราคาปูนราคาหิน มันก็กลายเปนหนักต่อหนัก เลยต้องเลิกกันเท่านั้น ได้เลยขึ้นไปดูท่าดูมซึ่งว่าเปนทางพวกบ่อทองลงมา แต่ก่อนครึกครื้นเดียวนี้ก็ร่วงโรยเพราะเหตุที่ไม่ได้ทำทอง

ลำน้ำตอนข้างบนนี้ขึ้นมามีหาดมาก แต่มีบ้านเรือนคนเสมอ ล่องกลับลงมาที่พลับพลา ได้พบพระยารัตนสมบัติซึ่งขึ้นมาหากินอยู่แถบนี้ เขาตัดฟืนใช้จ้างลาวถูกกว่าที่ได้เคยพบที่นครสวรรค์ ว่าปีละ ๖๐ บาทเท่านั้น แต่ครางออดแอดในความลำบากขัดสนต่าง ๆ ขอบอกกล่าวว่าตัวแมลงมี แต่ไม่สู้มาก ยุงนั้นอยากจะว่าไม่มีเลย

พระราชหัตถเลขา ฉบับที่ ๒

พระที่นั่งอัมพรสถาน

วันที่ ๒๔ ธันวาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึง มกุฎราชกุมาร

ในหนังสือฉบับที่หนึ่งไป ลงค้างอยู่เพียงถึงพลับพลาอำเภอศรีมหาโพธิ ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๑๘ ขึ้นช้างพังหลังดีของ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร อยู่ข้างจะย่อมเดินไม่เต็มฝีย่าง หลังเรียบดี ชื่อกปุม ลองทายดูถึว่าจะแปลว่ากระไร พอพ่อได้ยินก็เข้าใจ แต่เพื่อจะให้รู้แน่จึงถามคำแปลก็ได้ความว่าดอกไม้ตูม คือคำที่เราใช้ว่า กระพุมหรือกรรพุม ยอกรกรรพุม ก็คือทำอุ้มมือให้เปนตูม เปนภาษาที่ใช้ในคำไทยแล้ว เจ้านายขึ้นช้างตาม ข้าราชการไปช้างบ้างม้าบ้าง ข้างในไประแทะพระตบอง ระยะทางหย่อนร้อยเส้นผ่านท้องทุ่งไปเข้าชายดงข้างตะวันตก ข้อที่เลือกที่นี่เปนที่ประพาส เหตุด้วยค้นพบเทวสถานและเชิงเทิน เมืองปราจีนบุรี เดิมเห็นจะอยู่ในดงศรีมหาโพธิ แต่คงไม่ได้เรียกชื่อปราจีนเชิงเทินยื่นออกมาจนถึงทุ่ง หายละลายไปในทุ่งเสียซีกหนึ่ง แต่ตอนข้างในที่ลึกเข้าไปยังไม่ได้ตรวจ เพราะเขาพึ่งจะมาค้นคว้ากันขึ้นในเร็ว ๆ นี้เอง พบสถานเดียวก่อน ในการถางรับเสด็จครั้งนี้จึงพบอีกสถานหนึ่ง และพบอื่น ๆ อีกหลายอย่าง ถ้าตรวจคงจะได้พบอะไรอีกมากสิ่งที่พบแล้วเวลานี้ คือ

เทวสถานหลังหนึ่ง เปนเนินก่อด้วยแลง สูงประมาณสัก ๑๐ ศอก สังเกตได้ว่ารูปเปนเหลี่ยมไม่ใช่กลมคงจะย่อไม้สิบสองเปนปรางค์ กลางเทวสถานมีฐานเทวรูป ทำด้วยแลงมีบัวคว่ำบัวหงายหน้ากระดานใหญ่ริเย็นรูปไข่ กว้างประมาณเกือบศอกหนึ่งยาวศอกเศษ มีช่องกลางที่สำหรับปักแกนน่าจะเปนเทวรูปทอง และที่จะใหญ่มาก สูงกว่า ๔ ศอก ฐานนั้นตกตะแคงอยู่

อีกฐานหนึ่ง ใหญ่กว้างราวกัน มีก้อนแลงสี่เหลี่ยมใหญ่ตั้งอยู่บนนั้นจะเปนแท่นหรืออะไรไม่มีลวดลาย เทวสถานทั้ง ๒ หลังนี้ขนาดเดียวกันกับกำแพงเพชร

มีบ่อกรหลายบ่อ แต่ผิดกันกับบ่อกรุข้างเหนือ ข้างเหนือเปนบ่อกลม ที่นี่ใช้บ่อเหลี่ยมทั้งนั้น ก่อด้วยศิลาแลงแผ่นใหญ่ๆ กรุขึ้นมาแต่ก้นบ่อตลอดจนถึงปากบ่อดูยังดีอยู่มาก

มีอีกแห่งหนึ่ง พื้นเปนดานศิลาแลง กว้างสัก ๑๐ ศอก ยาวสัก ๓ วา ขุดเปนหลุมกลมๆ ปากกว้างสักคืบเศษ ลึกสักศอกหนึ่ง เจาะชิดกันบ้างห่างกันบ้างไม่เปนจังหวะ ในหลุมนั้นเกลี้ยง เถ้ากันอยู่ว่าจะเปนอะไร เดี๋ยวนี้กำลังทุกันว่าที่จะเปนหลุมสำหรับโขลกปูนที่จะปั้นลวดลายเครื่องประดับปรางค์ปราสาทศิลาแลงนั้น

การที่ได้พบเปนหลักเช่นนี้แล้ว คงจะเปนทางที่ได้ค้นต่อไปอีก ตำบลที่พบเทวสถานนี้ ชาวบ้านเรียกกันว่าโคกฝาง ไม่รู้ว่าเปนที่ก่อสร้างอันใด นึกว่าเปนโนนธรรมดา แต่โดยจะค้นพบต่อไปอีกเห็นจะหาชั้นดีไม่ได้ คงจะได้ร้างมาเสียหลายร้อยปีหนักหนาแล้ว มีรูปบางอย่างที่ได้จากดงศรีมหาโพธิเข้าไปไว้ในกรุงเทพฯ มีอยู่นานมาแล้ว

ดงศรีมหาโพธินี้ ได้ชื่อจากต้นโพธิ์ต้นหนึ่ง ซึ่งว่าเปนโพธิเก่าแก่เปนที่นับถือสักการบูชา ระยะทางห่างจากโคกฝางนี้ประมาณเช้าชั่วเพล แต่ก็อยู่ชายดง ว่าโพธิ์นั้นตั้งอยู่บนโนน แต่คนแก่เขาบอกว่าไม่ใช่โนน เปนทราย ที่คนนับถือไปบูชา กองพอก ๆ ขึ้นไปจนเปนโนนสูงสัก ๖ ศอกเศษ มีพระรูปหนึ่งออกมาสร้างวัด เรียกชื่อว่าหลวงพ่ออิฐ จะถามหาปีเดือนว่าได้สร้างเมื่อใดก็บอกไม่ถูก ได้ความแต่ว่าวัดนั้นได้สร้างมาแต่เมื่อชายแก่อายุ ๖๐ ปี ได้เห็นเปนวัดอยู่แล้ว พระเปนไทยบ้าง ลาวบ้างปนกัน มีพระบาทจำลอง ฤดูเดือนห้า ราษฎรพากันไปไหว้ต้นโพธิ์และพระบาท มาแต่ไกลจากเมืองพนมสารคามท่าประชุมและที่อื่น ๆ เปนตลาดนัดซื้อขายจอแจกัน ๒ วัน ๓ วัน และมีดอกไม้เพลิงบ้องไฟเปนต้นมาจุดในการนักขัตฤกษ์นี้

ชาวบ้านที่ได้มาพบวันนี้ เปนพวกบ้านเกาะสมอและม่วงขาว ซึ่งพระศรีมหาโพธิอยู่เปนพื้นเปนลาวทั้งนั้น อยู่ข้างเปนที่จะชื่นชมยินดี ต้องนั่งห้อยตีนให้กราบและเอาตีนทูนหัว และขอให้ให้พรตามความปราถนา คือถ้าทำนาก็ขอให้ให้พรว่าให้ทำนาได้ข้าวงามดี ถ้าเจ็บเปนโรคอะไรต้องเล่าโรคนั้นให้ฟัง แล้วขอให้ให้พรให้โรคนั้นหาย ให้ต้องเฉพาะตัวหรือเฉพาะพวก ที่จะให้ทีเดียวพร้อมกันไปมาก ๆ ไม่ได้ ได้ความว่าพวกลาวเหล่านี้ยังคงใช้นุ่งซิ่นอยู่แต่ชั้นแก่ ๆ อายุ ๖๐ ปีขึ้นไปทั้งนั้น ผ้าที่จะนุ่งก็ได้ความลำบากเปนอันมาก ทอเองก็ไม่ใคร่จะได้ดี ถ้าจะนุ่งใหม่ต้องคอยพวกมรแหม่งลงมาจึงจะได้ซื้อ แต่พวกที่ต่ำอายุ ๖๐ แล้วไม่นุ่งซิ่น นุ่งผ้าเปนไทยหมด ไม่ช้าในแถบข้างนี้จะไม่ได้เห็นลาวนุ่งซิ่นต่อไป คนที่มาเปนอันมากนุ่งซิ่นไม่ถึงร้อยละสิบ ดงศรีมหาโพธินี้ ยาวยืน

ออกไปจนถึงเมืองโพธิสัตว์และเมืองตะโหนด ทำนาเข้าไปจนถึงชายดง ในดงก็ทำข้าวไร่และทำไร่เข้าไปมาก แต่ยังมีป่าทิ้งอยู่เปนอันมาก ประหลาดมากที่แถบนี้ไม่มีช้างกวน ช้างอยู่แถบเขาไม่ลงมาแม่น้ำด้วย เหตุฉะนั้นบ้านเรือนแถบนี้จึงได้แน่นหนาเพราะไม่ได้ความลำบากด้วยเรื่องช้าง และการหากินหมุนได้หลายทางเช่นกล่าวมาแล้วในหนังสือฉบับที่หนึ่งนั้น

การเลี้ยงกรมมรพงษ์เลี้ยงเรียกว่าข้าวห่อ แต่ที่แท้เปนกระทงสังฆทาน กับข้าวทำดี เจ้าพระยาอภัยภูเบศรทำกับข้าวป่าเลี้ยง คือไก่เผาปลาเผา มีผักน้ำพริก ซึ่งเปนของจะทำได้ในป่าง่าย ๆ ไม่สู้ต้องการภาชนะสำหรับหุงต้ม ทำอร่อยดีมาก

เลี้ยงกันแล้วกลับลงมาท่า ได้เลี้ยงน้ำชาอย่างสูง คือขนมจีนแกงไก่อีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงได้ลงเรือล่องลงมา พลับพลาเมืองปราจิน การที่แก้โปร่แกรมหน่อยหนึ่งนี้ เหตุด้วย พลับพลาที่ปราจินสบายกว่า และคิดจะแก้ตอนปลายไม่ให้ต้องย้อนกลับขึ้นมาปากน้ำเจ้าโล้ และอยากจะดูคลองท่าถั่วสักหน่อยหนึ่งด้วย ได้เว้นเมืองปจันตคามเสีย เพราะเหตุที่น้ำลดเรือโมเตอรจะขึ้นไปไม่ถึง ทางกระบิลก็ขึ้นไปไม่ได้อย่างเดียวกัน

ลืมบอกว่า ช้างที่ไปวันนี้ เจ้าพระยาอภัยภูเบศร ทำคอเองคล่องแคล่วดีมาก แต่ช้างใหญ่ๆเขาส่งออกไปตระเตรียมที่สำหรับจะตามช้างสำคัญ พร้อมกันกับต่อเมืองนครราชสีมาชัยภูมิ ช้างที่เหลืออยู่นี้สำหรับตัวจะไปเข้ากองนั้นเอง ที่เลี้ยงช้างเจ้าพระยาอภัยภูเบศรย้ายจากปราจินไปเลี้ยงสระขุด อยู่ในนี้แกทนปรับไปกินนาเขาไม่ไหว เพราะเหตุที่ดงพระรามเดียวนี้เปนไร่ไปเกือบทั้งดงเสียแล้ว สังเกตจำได้เปนความ

จริง เมื่อก่อนอยู่ที่ทุ่งพลับพลาแลดูยังเห็นดงพระรามเปนป่าไม้ที่สูงซอุ่ม ผิดกับไม้ริมฝั่งน้ำ ถ้าแลดูเดี๋ยวนี้ไม่มีใครบอกว่าดง อาจจะเข้าใจว่า เปนไม้ริมฝั่งน้ำได้ อยากจะกล่าวถึงโยกราพี่ท่านอุบาลี (ปาน) อีก ของ แกซอยกลได้จริงอยู่บ้าง เหมือนอย่างดงพระรามกล่าวยืนยันว่าไม่มี ปราสาทบ้านเมืองอะไรในนั้น เปนแต่ที่ประพาสของเจ้าแผ่นดินโบราณ ซึ่งประทับอยู่ที่ดงละคร ตรงกับอย่างฝรั่งที่เรียกว่าชุตติงล็อซ คำที่ว่า พระรามนั้นเดิมอ่านว่าปรามเปนดงปราม คือเปนป่าที่ห้ามไม่ให้คนยิง สัตว์ เดี๋ยวนี้คนเข้าอยู่เกือบเต็มทั้งดง ไม่พบอะไรจริงๆ แต่ดงละคร มีที่ร้างโบราณสมที่กล่าวไว้

วันที่ ๑๙ ล่องจากเมืองปราจีนมา แวะกินกลางวันที่วัด นัยหนึ่ง เรียกว่าอินทนิน นัยหนึ่งเรียกว่าอินทาราม แล้วล่องลงมากินที่ๆพักบาง แตนลงไปทางในลัดประมาณสัก ๓ เลี้ยวใหญ่ๆ ถึงปากคลองบางขนาก ปากคลองบางขนากนี้ เห็นจะเป็นคลองเก่าคดอ้อมวงไป แต่ล็อกที่ทำ นั้นทำในคลองที่ขุดใหม่ ตัดในระหว่างคลองคดอย่างเดียวกับคลอง ท่าไข่ ที่ล็อกนี้เปนเวลาเปิดอยู่น้ำแรงมาก เรือโมเตอรขึ้นไปน้ำตีหัวบิด หันเกือบเข้าไปโดนประตู เบนหัวออกมาตรงช่องน้ำตีเรือเกือบจะหมุน กลับลงมา ต้องสาวเชือกพวนอย่างขันแก่งจึงขึ้นไปได้ กรมหมื่นมรุพงษ เปนผู้ไปในเรือที่นั่งรอง ได้ออกปากชมเรือโมเตอรนี้เปนอันมาก ในการที่ หยุดและเดินเลี้ยวว่องไวเหลือเกิน ถ้าเปนเรือลำอื่นเห็นจะไม่พ้นอันตราย คลองต่อขึ้นไปยังคดเข้าไปอีก เขาว่าลึกเข้าไปจึงจะตรง แต่เวลาไม่ พอ กลับเสียแต่ยังไม่ถึงคลองตรง ขาล่องออกล็อกง่ายเพราะน้ำเชี่ยว กรากลงมาท่าเดียว

วันนี้ฝนตกเวลากลางวัน อากาศอับร้อนมา ๙ วัน ดูค่อยเปลื้องสักนิด มาตามทางก็ยังมีประปรายเปนฝอย ๆ

วันที่ ๒๐ เมื่อคืนนี้จวนรุ่งหรือเช้าฝนตกอีก วันนี้จึงค่อยเย็นกลับเปนหน้าหนาวไปใหม่ มีลมแรงแต่หนาวอ่อน ล่องลงมาจากพลับพลาแวะที่วัดผ่านตลาดกินข้าว วัดนี้ชนใหม่ทั้งวัดไม่เปนเรื่องอะไร แต่เปนที่สังเกตว่าตั้งแต่พ้นวัดนั้นลงมาเริ่มจะถึงสวนเมืองฉะเชิงเทรา มีคลองลัดแห่งหนึ่งอยู่ฝั่งขวา ดูฝั่งทั้ง ๒ ฟากค่อยงดงามเพลิดเพลิน เพราะสวนจากและสวนใหญ่งามบริบูรณ์ตลอดทาง

แวะเข้าปากน้ำเจ้าโล้ ซึ่งเปนลำน้ำไปเมืองพนมสารคาม และเมืองสนามไชยเขตร ตอนข้างนอกจะราวกันกับแม่น้ำนครนายก ต่อเข้าไปข้างในจึงแคบลง เปนที่สวนไร่บริบูรณ์ดีมาก ไร่สับปะรดแลสุดตาทั้ง ๒ ฟาก ต้นมะม่วงงาม ๆ แต่มีความเสียใจที่จะกล่าวว่าเจ้าของไร่สับปะรดเหล่านี้เปนเจ๊กมาก มีไทยที่เปนยกแผ่นอยู่ก็หม่อมหลวงศรีลูกพระยาอิศรพันธุ์ เปนไร่สับปะรดเข้าไปลึกมาก ครั้นเมื่อเข้าไปถึงข้างในยังมีที่ว่างเปนดอน ยังจะจับทำไร่ได้อีกมาก ตามหน้าสวนเหล่านั้นมีสับปะรดแขวนไว้บ้างกองไว้บ้างรายเข้าไปตลอด ดูน่าจะนึกคล้ายกันกับไร่พริกหอมกระเทียมในคลองดำเนินสะดวก สับปะรดฤดูที่กำลังดีขายราคาย่อมอยู่ในร้อยละบาท ถ้าเวลาที่พร้อมกันมาก ๆ มีสองร้อยต่อบาท สามร้อยต่อบาทอยู่ใน ๒ วัน ๓ วันในปีหนึ่ง ได้แวะเข้าซื้อ ๓ แห่ง บอกว่ารับประจำเขาไว้แล้วที่ ๒ แห่ง ต้องไปขึ้นของจะยอมใช้ค่าปรับประจำให้ ก็ยังไม่ใคร่ยอมขาย แต่ตกลงราคาไม่เหมือนกัน รายที่สับปะรดไม่สู้ดีกลับเอาราคาร้อยละ ๕ บาท ๒ สลึง ที่ดีร้อยละ ๕ บาทถ้วน แต่ไม่ยอมขายให้มาก

ได้พูดกันถึงเรื่องสับประรดกลัก ที่น่าจะทำได้ สับประรดควรจะมีอยู่ในราว ๘ เดือนหรือ ๑๐ เดือน แต่ราคาไม่เสมอ ถ้าหากว่าจะมีผู้ทำจะต้องเปนผู้ประกอบด้วยบารมีเฉพาะจึงทำสำเร็จ ข้อหนึ่งคือรู้จักเอาใจพวกชาวไร่ ไม่รังแกไม่โกงให้เชื่อถือ ข้อ ๒ ต้องไม่หรู โรงโกงที่จะทำต้องตามมีตามเกิดได้ ข้อ ๓ ต้องขี้เหนียวไม่ใช้สอยฟูมฟาย ข้อ ๔ ต้องกว้างขวางแก่ลูกค้าที่จะรับขึ้นไปจำหน่าย ถ้าผู้ประกอบด้วยองคคุณ ๔ อย่างนี้จึงจะอาจทำสำเร็จ ไม่จำเปนจะต้องส่งออกไปขายเมืองนอก ส่งขึ้นไปขายเมืองเหนือ เพราะเวลานี้ใครไม่กินสับประรดกลัก ล้นจากลักออกจะไม่เปนเยนตลแมน ข้อสำคัญที่สุดนั้น ต้องหากระดาษปิดกลักให้หรู ถ้ากินแล้วเสร็จจะไปทำกระโถนก็แลเห็นงาม ยังไม่แลเห็นคนไทย ๆ ที่ใครจะสามารถดั่งที่ว่านี้

เข้าไปทางอีก ๒ มินิตจะถึงที่ว่าการอำเภอ เชื่อว่าคงมีศาลามีมุขหลังหนึ่ง มีโรงช้างหลังหนึ่ง จะกลับไปถึงฉะเชิงเทรามืดค่ำไปจึงได้กลับเรือออกมา

วันนี้มีเหตุเรือโมเตอรน้ำมันหมด หยุดเมื่อก่อนจะถึงเมืองฉะเชิงเทราสามเลี้ยว แต่อีกลำหนึ่งเหตุไฉนจึงยังไม่หมดไม่ทราบ ครั้นจะรอคอยให้เรือนำเบอร ๑ ซึ่งบรรทุกน้ำมันแล่นตามมาข้างหลังมาถึง เห็นการจะยืดไป จึงได้ลงเรือลำที่น้ำมันยังไม่หมดลงมา ให้ลำแรกคอยเรือนำเบอร ๑ พอได้น้ำมันเติมแล้วก็แล่นลงมาไม่ช้าสักเท่าไร ข้อที่เกิดเหตุขึ้นดังนี้ ทำให้รู้สึกว่าน้ำมันที่บรรจุไปในเครื่องเห็นจะแล่นได้เพียง ๓-๔ ชั่วโมงจะต้องเติมทุกวัน ถึงเวลาหยุดกินข้าวกลางวันเคยเติมน้ำมัน หลวงฤทธิไปถามใครบอกว่าจวนถึงแล้วจึงไม่เติม มามีเหตุ

ดังนี้ แต่จะเอาแน่นักยังไม่ได้ เรื่องนี้ไม่มีเสียหายอันใดเลย มีอย่างเดียวแต่เพียงเรายังไม่รู้เท่าทั่วถึง ต่อมีเหตุขึ้นจึงจะรู้ พลับพลานท่าที่หน้าเรือนกรมมรุพงษ์ เปนที่สบายดีมาก ของแจกก็อยู่ข้างเก่ง วันนี้ถึงกางเกงเจ๊กพรุ่งนี้ทำโปรแกรมจะให้แม่เล็กไปแม่น้ำเจ้าโล้ เพราะครั้งก่อนไม่ได้ไป

วันที่ ๒๑ เช้าลงเรือล่องลงไปดูคลองท่าถั่ว ซึ่งตั้งชื่อว่าคลองประเวศบุรีรมย์ ทางตั้งแต่บ้านเทศาลงไปประมาณชั่วโมงหนึ่ง ล็อกที่คลองนี้น้ำไม่สู้แรงเหมือนคลองขนาก ดูเปนคลองที่บริบูรณ์ดีมีบ้านเรือนรายสองฟาก มีเรือนฝากระดานก็มาก ลักษณเดียวกันกับคลองแสนแสบ นาที่เสียไปคราวหนึ่ง เดี๋ยวนี้กำลังกลับดี แต่ได้ทราบว่า ผักซาวายึดทางเสีย ที่สี่แยกเรือเดินเข้าออกไม่ได้ เตรียมไว้จะไปเตือนเจ้าพระยายมราช เรื่องผักซวานี้ร้ายกาจมาก ตามลำน้ำบางปกงหน้าจ้อย ๆ เพราะถูกน้ำกร่อยแต่ก็ไม่ไหลลงไปทะเลได้หมด เพราะน้ำไหลขึ้นก็กลับลอยขึ้น ข้อที่ว่ากระบือกินได้นั้น เปนความจริง แต่กลับมีอันตรายมากเหตุด้วยกระบือกินแต่ใบ ต้นรากแห้งติดอยู่กับดิน ครั้นถึงเวลาไถหว่านข้าวในนา พอน้ำมาผักซวาจำเริญเร็วก่อนต้นข้าว เบียดเสียดแทรกต้นข้าวลีบไปหมด โทษถึงจะต้องประหารให้หายขาดแต่ต้องเปนการพร้อมกันทั้งหัวเมืองและในกรุง เวลานี้การที่จะคิดทำลายผักซวาในกรุงยังไม่ได้จับคิดอ่านให้เปนการทำทั่วไป กินข้าวที่วัดเทพราช ซึ่งตั้งอยู่ในตำบลเดียวกัน กลับมาแวะวัดโสทรซึ่งกรมหลวงดำรงคิดจะแย่งว่า ยโสธรจะให้เกี่ยวข้องแก่การที่ได้สร้างเมื่อเสด็จกลับจากไปตีเมืองเขมรแผ่นดินพระบรมไตรโลกนาถหรือเมื่อใดคราวนั้น แต่เปนที่น่าสงสัยด้วยเห็นใหม่นัก พระพุทธรูปว่าทำด้วยศิลาแลงทั้งนั้น องค์ที่สำคัญว่าเปนหมอดีนั้น

คือองค์ที่อยู่กลาง ดูรูปตักและเอวงามเปนทำนองเดียวกันกับพระพุทธเทวปฏิมากร แต่ตอนบนกลายไป เปนด้วยฝีมือผู้ที่ไปขึ้น ว่าลอยน้ำมาก็เห็นความจริง เพราะเปนพระศิลาคงจะไม่ได้ทำในที่นี้ ความนิยมนับถือในความเจ็บไข้อยู่ข้างจะมาก มีคนไปมาเสมอไม่ขาดจนถึงมีร้านธูปเทียนประจำอยู่ได้ ทั้งสี่สะพานและที่ประตูกำแพงแก้วกว่า ๒๐ คน ถามดูว่าขายได้อยู่ในวันละกึ่งตำลึง มีทอดตัวพวกจีนเข้ารักษา เจ้าศรีไสยถวายกำปั่นเหล็กเจาะช่องไว้สำหรับเรี่ยไรใบหนึ่ง ไม่มีอะไรจะดูเลยในวัดนั้น

วันนี้เจ้าศรีไสยแจก เปนการทั่วถึงทั้งทหารพลเรือน

วันที่ ๒๒ ล่องเรือมาแวะกินข้าวที่วัดคงคา เหนือหมู่บ้านบางปกง มีคนมาคอยอยู่มาก มีจระเข้ตัวหนึ่งย่อมและอ่อนเสียเต็มทีแล้ว วัดนี้เปนวัดเก่า โบสถ์เปนเสาไม้ หลังคาสองชั้น มีมุขทะลึ่งออกไปข้างหัวข้างท้ายถึงแนวเฉลียง มีเสาเฉลียงรายรอบบรรจบมุขทะลึ่งหัวท้าย เสานั้นตั้งบนพนักซึ่งก่อเปนผนังแต่ครึ่งหนึ่ง เหนือผนังตั้งฝากระดาน ภายในเขียนลายรูปภาพ ไม่เลวทีเดียวเหมือนที่เคยเลว แต่พระพุทธรูปในนั้นอยู่ข้างจะทำหยาบคายเปนฝีมือเลวมาก

เวลาบ่าย ๓ โมงออกเรือจากวัดมาออกปากอ่าวบางปกง แล่นมาในทะเลไม่สู้ห่างฝั่งนัก เรือกระบวนเขาเดินลึกกว่า เรือมกุฎราชกุมาร เรือเสือ และเรือตอบีโด มาทอดรายอยู่ที่ปากอ่าว มกุฎราชกุมารสลูต เรือครุฑเรือกระบี่ ๒ ลำเปนเรือสำหรับที่จะเดินในทะเลเช่นนี้จริง ๆ เดินเร็วดีเปนอันมาก ตั้งแต่วัดคงคามาจนถึงพลับพลาที่ตรงที่ท่าล็อก หย่อนชั่วโมงครึ่งอยู่ ๒ นาที กรมหลวงดำรงคิดการเอะอะมาก ได้ให้ทำธงเหลืองแจกบรรดาโมเตอรทุกลำ เผื่อว่าถ้ามีเหตุขัดขวางในกลาง

ทะเลยกธงเหลืองขึ้นให้เรือไปช่วย แต่ก็เป็นการเรียบร้อยดีไม่มีเหตุการณ์ถึงต้องยกธงเลย เพราะเหตุที่เรือโมเตอร์ทั้งปวงนั้นเรือไฟลาก ไม่ได้แล่นมาแต่สักลำเดียว

มิสเตอรวันดไซเคอออกมาคอยจึงได้ไปดูที่ทำล็อก การทำรากแล้วสำเร็จกำลังตั้งประตู เป็นประตูที่ใหญ่กว่าเพื่อน เพราะคลองบางเหี้ยนี้ใหญ่กว่าคลองอื่นๆ น้ำก็ลึกมากเวลาน้ำขึ้นลงถึง ๒ เมเตอรเศษ ที่ล็อกนี้เป็นทางระบายน้ำทางหนึ่ง ทางเรือเดินทางหนึ่ง ที่บางเหี้ยมีบ้านเรือนมาก แต่จะอยู่ในล็อกมาก ถ้าหากมีล็อกขึ้นเสียได้ ที่เหนือล็อกซึ่งว่างอยู่เห็นจะมีการเพาะปลูกขึ้นได้อีกมาก ได้ลงเรือพายขึ้นไปเหนือน้ำจนหมดหมู่บ้านแล้วลงไปใต้น้ำดูภูมิที่ พลับพลาที่นี่ทำใหญ่โตมาก แต่ใช้ไม้เล็กๆ ทั้งนั้น กรมศุขาภิบาลหรือตัวพระนรสาตรเป็นผู้คิดทำ แต่ยุงอยู่ข้างจะร้ายกาจ ตั้งแต่มาไม่เคยมียุง พึ่งมามีวันนี้

วันที่ ๒๓ วันนี้ภาษาจีนได้กิ่งเรือเขากล่าวว่าลมอยู่ข้างจะตึง ที่แท้ไม่ใช่ลมไม่มี หรือลมพัดตั้งตึงๆ ทั้ง ๒ อย่าง เป็นอย่างที่มีลมมากสังเกตกันว่าเรือกระบวน เช่นเรือมาดออกไปอยู่ข้างจะมีทางที่จะเกิดอันตรายได้ พ่อจึงได้ไปแต่เรือโมเตอร ๒ ลำ เรือใครๆ ไม่ออกหมดผู้ที่มีเรือเช่นกรมมรุพงษ์ เจ้าศรีไสย กรมอดิศร มาลงเรือครุฑทั้งนั้นออกไปเวลา ๕ โมงเช้า ถึงที่ปากอ่าวก็เห็นเรือพระองค์สายแล่นเข้ามาติดเสาเตรียมจะแล่นใบ นึกว่าจะกลับลำตามออกไปก็ไม่กลับ เรือเราออกไปแต่ ๓ ลำเท่านั้น ถูกคลื่นพอใช้ต้องปิดกระจกหน้า เพราะน้ำสาดเข้ามาเปียกเป็นฝ้าเหมือนฝนตก คลื่นตีข้างถูกหน้าบ้างถูกหัวบ้าง แต่เรือแข็งจริงๆ ดูเหมือนยิ่งออกทะเลยิ่งแล่นเร็วขึ้น เพราะเรือรูปนี้สำหรับ

แล่นในทะเลสายที่มีคลื่นลม ชอบกันกับที่จะสู้คลื่นเช่นนี้ และดูเพลิดเพลินน่ารักเต็มที่ เรือเสือทะยานชลและตอปิโดมารายแล่นแห่ไปในที่ลึก คราวนี้เกิดเหตุหลวงฤทธิถนัดแต่เดินรถโมเตอรคาร์ เห็นหมามันนอนกลางถนนแล่นหลีกมันเสียก็ได้ คราวนี้เห็นรั้วเข้าจะคิดหลีกเหมือนหมาหลีกมันก็ไม่พ้นเพราะมันปักเปนแถวยาว เรือขวางคลื่นถูกลูกใหญ่ตีเข้าน้ำขึ้นจนถึงกราย แต่ไม่น่ากลัวอันตรายอะไรเลยเพราะรูปร่างมันแข็งนัก ออกอยากจะหยุดๆ โปรเตสว่าไปไม่ได้ติดรั้ว จักจะหัก ต้องอธิบายแก้ไขกันอยู่เปนนานว่าเรือไฟเขาเดินก็ต้องผ่านรั้วเช่นนี้ทั้งนั้น ข้อที่กลัวจักรหักนั้น เมื่อเวลาถึงรั้วให้หยุดจักรเสียจึงเปนอันสำเร็จ ผ่านรั้วได้สะดวกดี ข้อที่หลวงฤทธิกลัวนั้นเมื่อวานนี้เรือไฟจักรหักลำหนึ่ง เพราะมาฟาดเอารั้วเข้าเช่นนี้ น้ำที่กระเซ็นสาดเข้ามานั้นทำให้ไฟฟ้าเดินพร่าไปทั้งนั้น แต่ไม่มีเหตุขัดข้องอะไรแก่การเดินเครื่องเลย จินไต้กงว่าถ้าไปอ่างหินเห็นจะถูกคลื่นมากกว่านี้ จึงตกลงกันไปเมืองชล เมื่อไปถึงเข้าแล้วพบเรือไชยาจอดอยู่ในที่นั้น แวะไปถามที่เรือไชยาถึงเรื่องน้ำ และขอยืมดิ่งเขาด้วย สมอสำหรับเรือก็มีมา แต่หลวงฤทธิไม่เอามา เพราะมันถนัดแต่เดินดิน ในแม่น้ำเห็นไม่ต้องการสมอ จึงต้องไปจอดอาศัยผูกอยู่ที่เรือเจ๊ก เพราะหยั่งน้ำที่นั้นสามศอก เรือไชยาลากเรือไกรสรสีห์ไปแต่เช้า จึงจับเรือไกรสรสีห์ส่งกรมหลวงดำรงเจ้าพระยายมราชขึ้นไปตรวจทาง ได้ความว่าที่เรือเมล์ไปจอดอยู่ ๓ ลำน้ำลึก ๔ ศอกเข้าไปได้ จึงได้แล่นเข้าไปเทียบขึ้นที่เรือเมล์ เรือเมล์เขามาจอดที่สะพานศาลเจ้าอยู่หว่างสะพานหลวงเดิมและสะพานหน้าที่ว่าการยาวกว่าทุกสะพานแต่เคยเครื่องอานอะไรที่ไปต้องขอแรงคนในเรือเมล์ช่วยเชิญตามเสด็จ เพราะ

มิมหาดเล็กไปแต่พระยาบุรุษกับพระนายเสมอใจเท่านั้น เจ้าพวกนั้นรื่นรมย์กันมากตามเสด็จสะพรั่ง เดินกั้นร่มไปตามสะพานลมจัด รู้สึกจะเปนโจนร่มเสียให้ได้ เหมือนยังกับร่มมันจะพาตัวเราลงไปในเลน มิตำรวจภูธรนำคนหนึ่งด้วย เจ้านั้นก็เพิ่งมาอยู่ใหม่ถามอะไรไม่ได้เรื่องสักอย่าง แต่ขยันดี ตลาดเมืองชลนี้ตั้งแต่ไฟไหม้แล้วไม่ได้เคยมาเห็นอีกเลย ดูครึกครื้นแข็งแรงขึ้น ที่ซึ่งเคยขายของสดเต็มถนนอยู่แต่ก่อนเดี๋ยวนี้เปนร้านขายของต่าง ๆ ทั้งสองฟาก แต่ของบางกอกทั้งนั้น ที่เราซื้อไม่ได้สักสิ่งเดียว กรมมรุพงษ์ออกตัวขึ้นมาเองว่าที่จะออกเตรียม ๆ เพราะแต่ก่อนเคยขายของสดอยู่เกลื่อนเกลานัก เวลานี้ไม่มีใครอยู่ ชายกลางเข้าไปทำพลับพลาฉะเชิงเทรา ปลัดไปประจำอยู่อ่างหิน เหลือแต่กรมการผู้น้อย เดินกว่าจะไปสุดตลาดข้างใต้ถึงที่ว่าการไกลพอใช้ ร้อนเต็มที ทั้งใส่เกือกแต่เปนเกือกซูบาง ยังร้อนขึ้นมาจนตีนพอง มิร้านถ่ายรูปร้านหนึ่งช่างจีนอยู่ข้างจะมีกัลยาณมิตร ได้เรียกให้ไปถ่ายรูปหมู่ที่ที่ว่าการ ที่ว่าการตั้งแต่โรงโทรเลขไปยังเปนกำมะลอยอบแยบอยู่ทั้งนั้น แต่เขาอุตส่าห์ปุปะเยียวยาและรักษาสะอาดจริงๆ การงานเปนระเบียบเรียบร้อยดีจริง ๆ เรื่องกินเกือบจะเสียที เพราะกรมมรุพงษ์ให้เมียไปเตรียมทำกับข้าวไว้ที่อ่างหิน แต่เราไพล่ไปเสียบางปลาสร้อย ถ้าไม่ได้เตรียมตัวไปแล้วเปนหาอะไรไม่ได้เปนอันขาด มิแต่ขนม ขนมแล้วสารพัดจะมีฝอยทอง เม็ดขนุน เข้าเหนียวห่อ ๆ เขาทำเปนแท่งยาว ๆ ดีมาก เปนของควรแก่กิจที่จะบริโภคแท้ไม่ใช่ของขายในตลาด และไม่ใช่สำหรับพระเปนอันขาด ในบางกอกหาไม่ได้อย่างนี้ ส่วนของคาวนั้นไม่ปรากฏว่ามีอะไรนอกจากที่จะเปนหมี่ แต่พเอิญเมื่อคืนนี้หลับไปแล้วให้เกิดวิตก

วิจารณ์ขึ้นมาว่าคิดถึงทะเลคอกก็ทะเลพลาดพลั้งเข้าจะอด กรมมรุพงษ์แจกของแจกต่าง ๆ มียิ่นโตอิต๊อด แจกสำหรับ ประจำเรือโมเตอรลำละใบ เรือจะออกอีกด้วย จึ่งลุกขึ้นบัญชาการในคืนให้เจ้าถนอมทำกับข้าวบรรจุลงเรือลำละใบ ครั้นเวลาวันนี้ขึ้นไปรวมกันกินทั้ง ๒ ใบเลี้ยงพอกันหมดและอร่อยอิ่มหนำสำราญ หลวงอำนาจจินนิกรตามไปหาที่ที่ว่าการ เลยว่าให้เอาเรือฉลอมมารับที่สะพานหน้าที่ว่าการ เพราะจะเดินอ้อมกลับไปลงสะพานเดิมไม่ไหวทั้งไกลทั้งร้อน ที่หน้าที่ว่าการนี้เขาขุดร่องพูนถนนลงไปจนถึงชายเลนลึกจึ่งมีสะพานไม้ต่อไม่สู้ยาว ได้ลงเรือฉลอม ๒ ลำด้วยกันแล่นใบกลับมาที่สะพานศาลเจ้า ที่จริงสบายมาก ออกเสียดายว่ามาถึงที่เรือโมเตอรเร็วไป เพราะลมกำลังดีถ้าจะแล่นมาบางเหียคงจะไม่ช้ากว่าเรือโมเตอรเท่าใด ขึ้นเรือโมเตอรกลับมาถึงเวลาบ่าย ๕ โมงเวลาเย็นลมอ่อนลงมาก แต่ไม่เรียบที่เดียวเหมือนเมื่อวานนี้ ระยะทางที่ไปวันนี้ ขาไปตั้งแต่พลับพลาที่ตรงล๊อคในบางเหียจนถึงสะพานศาลเจ้าชั่วโมงหนึ่งกับ ๔๒ นาที ขากลับชั่วโมงหนึ่งกับ ๓๖ นาที เป็นอันเรือโมเตอรนี้ได้ออกทะเลมีคลื่นสมความปรารถนาที่ต้องการ แต่ถ้าหนักกว่านี้ไปเห็นจะเปียก

วันที่ ๒๔ โปรแกรม วันนี้ อยู่ ข้างจะ เลอะ เทอะ เปลี่ยน แปลง มาก เดิมกำหนดอยู่ในราว ๔ โมง ออกจาก บางเหย เข้ามาทำกับข้าวกิน ที่พระสมุทเจดีย์ เวลาบ่ายโมงหนึ่งตามเคย แล้วจะลงเรือไปเที่ยวคลองบางปลากด เวลาบ่าย ๕ โมงจึ่งจะขึ้นโมเตอรเตรียมกลับ ครั้นเวลาเช้าว่าลมจัดไปกว่าวานนี้ ซึ่งที่จริงก็รู้แล้วว่าเรือกระบวนคงต้องออกเที่ยงแล้วหวังอยู่ว่าเรือโมเตอรคงจะมาได้ ครั้นเมื่อจะต้องออกเที่ยงเหมือนเรือ

กระบวน ก็ไม่มีประโยชน์อันใดที่จะรีบมา จะถึงปากน้ำก็บ่าย ๒ โมงเกินเวลากินข้าว จึงได้ทอดธุระเสียไม่รีบมา แต่เคราะห์ดีอย่างเมื่อวานนี้ได้หาปิ่นโตข้าวไว้ เรือกระบวนออกย่ำเที่ยงครึ่งไม่มีเรือครัวเหลืออยู่ แต่ได้กินข้าวในปิ่นโตที่เตรียมไว้บ่ายโมงหนึ่งตามเวลาที่เคย

เวลาเช้าที่ว่างอยู่นั้น พวกราษฎรพากันอยากจะเห็น จึงออกไปให้เห็นและแจกเสมา พระครูปานมาหาด้วย พระครูปานรูปนี้เปนที่นิยมกันในทางวิปัสนาและธุดงควัตร มีพระสงฆ์วัดต่าง ๆ ไปเดินธุดงค์ด้วยสองร้อยสามร้อย แรกลงไปประชุมอยู่ที่วัดบางเหียมีสัปบุรุษที่ศรัทธาเลื่อมใสช่วยกันเลี้ยง กินน้ำจืดที่มีไว้เกือบจะหมดแล้วก็ออกเดิน ทางที่เดินนั้นลงไปบางปลาสร้อยแล้ว จึงเวียนกลับขึ้นมา ปราจิน นครนายกไปพระบาทแล้วเดินลงมาทางสระบุรี ว่ามาตามทางรถไฟ แต่ไม่ขึ้นรถไฟเว้นไว้แต่พระที่เลื่อยล้าเจ็บไข้ ผ่านกรุงเทพ ฯ กลับลงไปบางเหีย ออกเดินอยู่ในแรมเดือนยี่ กลับไปวัดอยู่ในเดือนห้าเดือนหก ประพฤติเปนอาจิณวัตรเช่นนี้มา ๔๐ ปีแล้ว คุณวิเศษที่คนเลื่อมใส คือให้ลงตะกรุดด้ายผูกมือรดน้ำมนต์ ที่นิยมกันมาก นั้นคือ รูปเสือแกะ ด้วยเขี้ยวเสือเล็กบ้างใหญ่บ้างฝีมืออยาบ ๆ ข่าวที่ลาลือกันว่าเสือนั้นเวลาจะปลุกเศกต้องใช้เนื้อหมูเศกเข่าไปยังไรเสือนั้นกระโดดลงไปในเนื้อหมูได้ ตัวพระครูเองเห็นจะได้ความลำบากเหน็ดเหนื่อย ในการที่ใครๆ กวนให้ลงโน่นลงนี่ เขาว่าบางทีก็หนีไปอยู่ในป่าช้า ที่พระบาทก็หนีขึ้นไปอยู่เสียบนเขาโพธิลังกาคนก็ยังตามขึ้นไปกวนไม่เปนอันหลับอันนอน แต่บริวารเห็นจะได้ผลประโยชน์ในการที่ทำอะไรๆ ขาย มีแกะรูปเสือเปนต้น ถ้าปรกติราคาตัวละบาท เวลาแย่งชิงกันก็ขึ้นไปถึง ๓ บาท ว่า ๖ บาทก็มี

ได้รูปเสือนั้นแล้วจึงไปให้พระครูปลุกเศก สังเกตดูอัชฌาสัยก็เปนอย่างคนแก่ใจดีกิริยาเรียบร้อย อายุ ๗๐ แล้วยังไม่แก่มาก รูปร่างล่ำสันใหญ่โต เปนคนพูดน้อย มีคนอื่นมาช่วยพูด

ได้ออกจากบางเหี้ยอีก ๕ มินิตจะบ่าย ๒ โมง บ่าย ๓ โมง ๓ ส่วน ถึงสมุทเจดีย์ ข้าวก็กินมาแล้วจะไปเที่ยวข้างไหนเวลาก็ไม่พอ จะขึ้นรถโมเตอรแตรมก็กำลังแดดร้อน และนัดเขาไว้บ่าย ๕ โมงจะรออยู่จนเรือกระบวนมาถึงพร้อม ก็คงไม่เร็วกว่าบ่าย ๕ โมง เพราะพึ่งมาผ่านกันที่ปากอ่าว จำตกลงหยุดบอกเลิกทางบกเสีย ขึ้นมาโดยทางแม่น้ำ คิดดูระยะตั้งแต่บางเหี้ยมาถึงปากน้ำ กับปากน้ำขึ้นมาถึงหน้าวัดราชาธิวาสราวๆกัน รวมเวลาทั้ง ๒ ส่วน เปน ๓ ชั่วโมงกับ ๕๔ นาที นับว่า ๔ ชั่วโมง แต่เรือเดินอย่างเต็มที่ มีแล่นช้าแต่ในคลองลัด กำลังน้ำมันของเรือที่กรอกไปพอทนได้ ๔ ชั่วโมง เมื่อแล่นเร็วเร็วดังนี้ แต่ถ้าแล่นช้าๆ เปลืองน้ำมันน้อยกว่า นับว่าเปนรู้กำลังเรือแน่นอนกันในครั้งนี้

พิมพ์ที่ ร.พ. อุดม ใกล้ ป.ณ. บ้อมปราบ
ถนนเจริญกรุง พระนคร
นางประหยัด ชาตบุตร ผู้พิมพ์
และผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๔๙๕